

Kasperowicz, Adam

Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowska południowego

Przegląd Historyczny 76/1, 15-41

1985

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie najdawniejszej przynależności terytorialnej obszaru określanego konwencjonalnie jako Mazowsze południowe, przy czym kwestią zasadniczą jest próba odpowiedzi na pytanie, czy stanowił on we wczesnym średniowieczu wyodrębnioną jednostkę administracyjną. Konsekwencją ewentualnej odpowiedzi pozytywnej byłaby próba określenia genezy tego terytorium. Istotne jest zwłaszcza ustalenie stosunku tego obszaru i zamieszkującej go ludności do dwóch sąsiadujących kompleksów osadniczych i etnicznych — północnomazowieckiego i środkowopolskiego (łęczyckiego) tak w dobie plemiennej jak i wczesnopaństwowej.

Używany w pracy termin „Mazowsze południowe” jest tradycyjnym określeniem historyczno-geograficznym i nie sugeruje zasięgu terytorialnego Mazowsza w okresie wczesnośredniowiecznym. Badany obszar, ograniczony od północy równoleżnikowym biegiem Wisły i dolnego Bugu, od wschodu doliną Liwca i rozlewiskami górnej Krzny, od południa biegiem dolnego Wieprza i dolnej Pilicy, od zachodu bagnistą doliną Mrogi, został określony w literaturze jako antroporegion Mazowsza nizinnego¹. Zachodzi potrzeba ściślejszego wyodrębnienia tych elementów środowiska geograficznego, które we wczesnym średniowieczu mogły być czynnikiem spajającym lub rozdzielającym tereny zasiedlone. Ówczesne zespoły osadnicze były izolowane przez kompleksy puszczańskie, pasy nieurodzajnych gleb, wreszcie działy wodne odgraniczające dorzecza — naturalne systemy komunikacyjne². Czytelnie rysuje się granica północna. Pas puszczy nadwiślańskich (Kampinoska, Młodzieska, Gostyńska), porastających w większości liche gleby, w gruncie rzeczy słabo skolonizowany jeszcze w XVI w., to niewątpliwie dawne pustkowie graniczne, oddzielające osadnictwo okolic Płocka, Wyszogrodu czy Zakroczymia od

* Artykuł jest skrótem pracy magisterskiej napisanej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. dr Henryka Samsonowicza, któremu pragnę podziękować za zawsze życzliwą opiekę naukową.

¹ J. Tyszkiewicz, *Problemy średniowiecznej geografii historycznej ziem Kotliny Warszawskiej*, [w:] *Warszawa Średniowieczna*, z. 2, 1975, s. 83, 89. Teoretyczne problemy wyodrębniania antroporegionów (rejonów osadniczych, otoczonych naturalnymi barierami geograficznymi, jak bagna, zwarte obszary leśne itd.) porusza także autor w pracy *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław 1975.

² J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 42 n. Elementy łączące, które w tym momencie mniej nas interesują, to dobre gleby i dogodny układ sieci wodnej.

osadnictwa rejonu Sochaczewa czy Błonia³. Od południa Mazowsze nizinne ograniczone było Puszczą Radomską, zajmującą obszar między Pilicą a Radomierzą. W XIII-XIV w. osadnictwo powoli kolonizowało jej zachodni skraj, jednak nawet u progu czasów nowożytnych przestrzeń między Białobrzegami i Stromcem a Głowaczewem nad dolną Radomką była praktycznie nie zasiedlona⁴.

Trudna jest próba sprecyzowania przebiegu naturalnych granic osadniczych na wschód od południkowego biegu Wisły. Jeszcze w drugiej połowie XVI w. dominował na tym terenie krajobraz leśny. Prawo-brzeżną część ówczesnej ziemi czerskiej nazywano Polesiem⁵. Tereny te były słabo zaludnione z uwagi m.in. na nieurodzajne gleby⁶. Wczesno-średniowieczne osadnictwo grupowało się tu w dolinach Świdra i Liwca. Można jednak stwierdzić interesującą korelację przebiegu granicy północnej archidiakonatu czerskiego (warszawskiego) diecezji poznańskiej z działem wodnym dorzeczy środkowej Wisły i dolnego Bugu. Granica wododziałowa została „naruszona” przez kościelną jedynie w okolicach Liwca, ale też trzeba powiedzieć, że nad Liwcem krzyżowały się północno- i południowomazowieckie prądy osadnicze; ten drugi jak widać nie respektował granic naturalnych⁷. Wspomnianą korelację można zaobserwować niemal w czystej postaci na obszarze od źródeł Liwca po Magnuszew. Granica kościelna izoluje systemy wodne, co potwierdza jej archaiczność⁸. Od zachodu otaczał Mazowsze płd. pas puszczy i bagien, ciągnący się od średniej Mrogi po jej ujście do Bzury (jego ślady są czytelne na mapach z pierwszej połowy XIX w.) i znajdujący kontynuację w bagnistej dolinie Słodwi⁹.

Istotnym pytaniem jest, czy wyodrębniony antroporegion stanowił podstawę terytorialną dla osobnej jednostki administracyjnej. W pracy staram się wykazać istnienie odrębności administracyjnej Mazowsza płd. we wczesnym średniowieczu. Podstawę źródłową pracy stanowią przede wszystkim źródła dyplomatyczne. Niewiele i to z reguły pośrednich wiadomości zawierają przekazy historiograficzne. Wykorzystano również rezultaty dotychczasowych badań archeologicznych, prowadzonych na interesującym nas obszarze. Ramy chronologiczne pracy wyznacza okres występowania symptomów odrębności Mazowsza płd. wobec otaczających je terytoriów. Ścisłe określenie terminu *a quo* jest niemożliwe, ustalić go można ogólnie na schyłek doby plemiennej (źródła archeologiczne

³ Zob. *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1973, mapa [cyt. dalej: AHPM, mapa]. Nie przeczy temu obecność, już we wczesnym średniowieczu, osadnictwa nad Bzurą na odcinku między Sochaczewem a Wyszogrodem, także na skraju puszczy Gostyńskiej i Młodzieskiej. Sieć osad była jednak stosunkowo rzadka. (por. J. Rauhutowa, *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław 1976, s. 166, mapa).

⁴ AHPM, mapa.

⁵ Zapiskę z 1506/7 r. o drodze *in Polessye* wiodącej z Mińska w kierunku Łatowicza i Garwolina przytacza A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526*, Wrocław 1962, s. 29, przyp. 55.

⁶ Sumarycznie o glebach Mazowsza: AHPM t. II, *Komentarz*: J. Humnicki i K. Pacuski, *Środowisko geograficzne*, s. 28 n. Por. też uwagi A. Wolffa, op. cit., s. 25.

⁷ Z. Podwińska, *Osadnictwo Równiny Praskiej w XI—XVI w.*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. III, 1951, s. 65.

⁸ AHPM, mapa.

⁹ S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „*Slavia Antiqua*” t. XVII, 1971, s. 131 n. Autor powołuje się na dane map D. Gilly'ego i D. G. Reymanna. Por. też J. Tyszkiewicz, *Problemy*, s. 90.

z IX—X w. mogą już stanowić podstawę do uogólnień). Termin *ad quem* wyznacza ostateczny rozpad ziemi czerskiej — jednostki administracyjnej obejmującej niemal cały badany obszar. Dotychczasowy stan badań dotyczących interesujących nas problemów, jak również stosowane w pracy metody omówione zostały w poszczególnych częściach pracy. Posługuję się w niej terminami „Mazowsze płd.”, „terytorium południowomazowieckie”, „terytorium czerskie” na określenie całego badanego obszaru, natomiast terminem „ziemia czerska” oznaczam XIII-wieczną jednostkę polityczno-administracyjną.

MAZOWSZE POŁUDNIOWE W X—XII WIEKU

Słabe zaawansowanie badań archeologicznych na Mazowszu płd. nie pozwala na wyodrębnienie grup osadniczych w dobie plemienną¹⁰. Stąd więc trudno powiedzieć coś bliższego o strukturze plemienną tych ziem. Zastosowanie metody retrogresywnej (m.in. poprzez wnioskowanie z późniejszych podziałów administracyjnych) nie wchodzi tu w rachubę, ze względu na brak możliwości kontroli danych wyjściowych źródłami współczesnymi, tj. w tym wypadku wyłącznie archeologicznymi¹¹. Niemniej analiza znanych dotychczas obiektów i wykopalisk pochodzących z terenu tak Mazowsza południowego jak i północnego wskazuje na istnienie odrębności obu obszarów, zwłaszcza w zakresie kultury materialnej. Na południe od Wisły chowano zmarłych w grobach popielnicowych, na północ od tej rzeki sypano kurhany, w których umieszczano spalone szczątki¹². Tradycje grzebalne kontynuowały, z modyfikacjami, obie części Mazowsza także w dobie państwowej. Na północy pojawiły się charakterystyczne groby z obstawą kamienną, na południu natomiast dominowały pochówki rządowe (płaskie), nawiązujące do małopolskiego obrządku grzebalnego¹³. Wisła w swym biegu równoleżnikowym i dolny Bug stanowiły we wczesnym średniowieczu również granicę występowania odmiennych typów antropologicznych¹⁴.

W dobie wczesnopiastowskiej oba obszary różniły się także stopniem zagęszczenia sieci grodowej, przy czym na uwagę zasługuje stwierdzenie J. Bieniaka o istnieniu analogii pod tym względem między Wielkopolską północno-wschodnią, Kujawami i Mazowszem północnym z jednej strony oraz ziemią łęczycką i terytorium czerskim z drugiej¹⁵. Wy-

¹⁰ Podsumowanie dotychczasowych badań — J. Rauhutowa, op. cit., s. 43—48. Autorka wymienia osady z VII—X w. w Czersku, Starej Warce, Półku, Jazdowie i Starym Bródnie.

¹¹ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*, [w:] *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 330 nn. i H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, Warszawa 1973, s. 145 n. opierając się na retrogenetyce, lokowali na tym obszarze jedno plemię (odpowiednio: czerskie i rawskie).

¹² B. Gierlach, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975, s. 52 n.

¹³ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” t. I, 1971, s. 435 nn.

¹⁴ Dane zestawia J. Natanson-Leski, op. cit., s. 70.

¹⁵ J. Bieniak, *Państwo Mieciaława*, Warszawa 1963, s. 45—47. Por. też uwagi A. Gieysztor, *Mazowsze — nazwa i treść pojęcia w ciągu dziejów* [w:] *Rok Ziemi Mazowieckiej*, Płock 1962, s. 68, o słabych związkach między osadnictwem obu części Mazowsza we wczesnym średniowieczu.

daje się, że w świetle tych danych stosunkowo wyraźnie rysuje się odrębność kulturowa obu części Mazowsza tak w dobie plemiennej jak i wczesnopanństwowej. Część południową tej krainy pewne cechy kulturowe wiązały z Polską środkową¹⁶. Powyższe dane usiłował pogodzić ze swą hipotezą o istnieniu „wielkiego plemienia” Mazowszan, zamieszkującego obszar między Skrwą a Liwcem i Pilicą, H. Łowmiański pisząc, że „lewobrzeżne Mazowsze ukształtowało się jako wschodni odłam łączyckiego kompleksu osadniczego, odłam, który wziął intensywny udział w ekspansji osadniczej za Wisłą, oderwał się od Łęczycy i zespolił się w pewną całość dialektalną i etniczną, a także polityczną z terenami zawiślańskimi”¹⁷. Miało to się stać według autora już u zarania wczesnego średniowiecza. Główny jednak argument za „mazowieckością” tych ziem w dobie plemiennej — teza (powtórzona za ks. J. Nowackim) o istnieniu w XI—XII w. biskupstwa mazowieckiego ze stolicą w Grójcu (Grodźcu), da się, jak zobaczymy niżej, zakwestionować¹⁸. Rozwijające się terytorialnie państwo Polan już około połowy X w. wchłonęło ziemie nad środkową Wisłą. Świadectwem tego jest znany opis granic państwa Mieszka I pozostawiony przez Ibrahima ibn Jakuba.

Pojawia się pytanie o status Mazowsza pld. w obrębie państwa Piastów. Niestety struktura terytorialno-administracyjna pierwszej monarchii piastowskiej jest słabo rozpoznana. Wynika to naturalnie ze szczupłości bazy źródłowej. Badacze koncentrują uwagę na lepiej oświetlonych źródłowo czasach późniejszych, od końca XI w. począwszy¹⁹. Państwo polskie w X—XI w. musiało dzielić się na kilka jednostek terytorialnych, przynajmniej częściowo będących odpowiednikami późniejszych prowincji. Świadczy o tym fakt, że diecezje polskie istniejące od początku XI w. zajmowały określone terytoria, a granice kościelne wytyczano w tym okresie w oparciu o administracyjne²⁰. Rozległość państwa i wzgląd na efektywność rządzenia wymagały pewnej decentralizacji władzy. Regest najstarszego polskiego dokumentu, zaczynający się od słów *Dagome iudex* mówi o „państwie gnieźnieńskim” (*civitas Schinesghe*) i jego przynależnościach²¹. H. Łowmiański uznał te ostatnie za terytoria uzależnione, otaczające ściślejsze państwo gnieźnieńskie²².

Jak już wspomniano istotne znaczenie dla odtworzenia pierwotnych podziałów administracyjnych ma znajomość najstarszych granic kościelnych. Z interesującą hipotezą dotyczącą kształtu granic diecezji poznańskiej w latach 1000—1075 wystąpił J. Nowacki. Badając elementy najdawniejszego uposażenia biskupstwa, tj. posiadłości ziemskie i uprawnie-

¹⁶ Powiązania te omawia J. Rauhutowa, op. cit., s. 128 n., 172.

¹⁷ H. Łowmiański, op. cit. t. III, s. 140. Ten sugestywny sąd jest jednak tylko konstrukcją logiczną.

¹⁸ Por. niżej.

¹⁹ Por. S. Zajaczkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, CzP-H t. VII, 1955, z. 1; T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” t. V, 1967.

²⁰ Co do tego panuje powszechna zgoda wśród badaczy: por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. I, Poznań 1959, s. 39; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966—1939*, Lublin 1969, ABMK t. XVIII, s. 296; H. Łowmiański, op. cit., t. V, s. 617.

²¹ Tekst regestu dokumentu z 991 r., stan badań i krytyczne omówienie treści por. H. Łowmiański, op. cit., t. V, s. 595—621.

²² Tamże, s. 600—614. Autor przytoczył przykład dokumentu praskiego z 1086 r., który analogicznie wymienił gród Kraków (w sensie terytorialnym) z obszarami przynależnymi (*cum omnibus regionibus — — pertinentibus*).

nia dziesięcinnie, stwierdził liczne ich występowanie w okolicach Kalisza, Łądu i Skrzywna, a więc na obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej. W ten sposób czytelnie formuje się pomost terytorialny, łączący wielkopolską część diecezji z jej odległą enklawą — archidiaconatem czerskim. Zdaniem autora w r. 1000 biskupstwo poznańskie obejmowało niemal całą Wielkopolskę, Polskę środkową z Kaliszem, Łęczycą i kasztelaniami zapilickimi (dobra skrzyńskie biskupa) oraz Mazowsze płd. Na północ rozciągał się obszar archidiecezji gnieźnieńskiej zajmującej pń.-wsch. Wielkopolskę, Kujawy i Mazowsze prawobrzeżne. Śladem pierwotnego zasięgu terytorialnego Gniezna jest, zdaniem autora, rozległe uposażenie mazowiecko-kujawskie klasztoru mogilneńskiego (znane z falsyfikatu rzekomo z 1065 r.), który współdziałał z arcybiskupstwem w akcji misyjnej. Obszar środkowopolski z Łęczycą, a także Kalisz uzyskała archidiecezja jako rekompensatę za ziemie utracone na rzecz biskupstwa płockiego około 1075 r.²³ Granice diecezji wielkopolskich odzwierciedlają zasięg terytorialny dwóch dużych jednostek administracyjnych — poznańskiej i gnieźnieńskiej, składających się na „państwo gnieźnieńskie”. Z obu ośrodków dyspozycyjnych kontrolowano rozległe obszary od środkowej Odry po średnią Narew, dolny Bug i Wieprz²⁴.

Niestety milczeniem źródła tak pisanych, jak archeologicznych uniemożliwia lokalizację ośrodka naczelnego dla ziem nad Bzurą, dolną Pilicą i Liwcem. Można wysunąć domysł, iż podlegały one kontroli grodu łęczyckiego, którego znaczenie w XI w. jest dobrze poświadczone²⁵. Gród w Starym Bródnie (z X—XI w.) tak ze względu na rozmiary jak i peryferyjne położenie do takiej roli nie może pretendować²⁶. Podległy mu obszar zamykał się zapewne w granicach Równiny Praskiej²⁷.

Kryzys monarchii piastowskiej w latach trzydziestych XI w. i zniszczenie dwóch głównych ośrodków państwa — Poznań i Gniezno oraz przeniesienie centrum dyspozycyjnego do Krakowa wywołały potrzebę stworzenia nowej struktury przestrzenno-administracyjnej. Ustrój terytorialny, który wówczas powstał, jest dość dobrze rozpoznany przez naukę. Podstawową jednostką administracyjną był okręg grodowy (nazwa kasztelanii upowszechniła się w XIII w.)²⁸. Wyższy stopień w hierarchii zajmowały prowincje — duże terytoria, których ośrodkami były „główne stolice królestwa”²⁹. Sporo już wiadomo na ich temat głównie dzięki pracom Z. Wojciechowskiego, S. Zajączkowskiego i T. Lalika³⁰. Wskutek przemian politycznych z połowy XI w. stra-

²³ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 44—48, t. II, s. 8—10.

²⁴ Por. J. Bierniak, op. cit., s. 50—53. Można podzielić tezę autora o ścisłym zespoleniu administracyjnym obu części Mazowsza z Wielkopolską.

²⁵ A. Nadolski, *Łęczycza we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Ziemia łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964, s. 67—72.

²⁶ Podsumowanie badań na terenie grodziska por. K. Musianowicz, *Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. IV, 1956, s. 7—96.

²⁷ Z. Podwińska, op. cit., s. 87, wykazała, że był on najprawdopodobniej czołem opolnym.

²⁸ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski* t. I, Warszawa 1973, s. 129 n., 254 n., tam też przytoczona starsza literatura. Por. też T. Lalik, op. cit., *passim*.

²⁹ *Sedes regni principales* według określenia Galla Anonima. MPH s. n. t. II, wyd. K. Maleczyński, lib. II, 7, 16.

³⁰ Z. Wojciechowski, *Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do r. 1139*, [w:] *Historia Śląska PAU*, Kraków 1933, s. 147—154; S. Zajączkowski, *Uwagi, passim*, T. Lalik, op. cit., s. 13—17.

ciły rację bytu wydłużone równoleżnikowo terytoria zarządzane z Wielkopolski. Wynikiem reform Kazimierza Odnowiciela było utworzenie ośmiu lub więcej prowincji, zarządzanych przez namiestników władcy. O terytorialnym zasięgu prowincji mazowieckiej informuje zapiska mogilneńska rzekomo z 1065 r., będąca, jak wykazały najnowsze badania, wyciągiem z klasztornej księgi tradycji, tj. wykazu-spisu dóbr³¹. Starszą literaturę zestawiała i krytycznie omówiła Z. Kozłowska-Budkowa³². Wśród nowszych prac warto uwzględnić głosy B. Kürbisówny i J. Płochy. Jak wiadomo opactwo w Mogilnie zostało uposażone dziewięcinami *per totam Mazoviam*. Z nadaniem dziewięcin sąsiaduje wykaz 19 grodów położonych na Mazowszu północnym, Kujawach nadwiślańskich i w ziemi dobrzyńskiej. Najistotniejsze są dla nas dwie kwestie:

1. chronologii nadań dziewięcinnych;
2. wzajemnej korelacji (lub jej braku) między określeniem *tota Mazovia* a obszarem wyznaczonym przez okręgi wymienionych grodów³³.

Nowsza literatura zgodnie przyjmuje, że dziewięciny „na całym Mazowszu” zostały nadane przez Bolesława Śmiałego w chwili fundacji klasztoru około 1065 r.³⁴ Źródłowe określenie *Mazovia* odnosi się bez wątplenia do jednostki administracyjnej — prowincji, gdyż biskupstwo płockie jeszcze nie istniało³⁵. Jeśli chodzi o drugą kwestię, to J. Płocha stwierdził, że wykaz grodów zawiera 7 miejscowości położonych na Kujawach, brakuje w nim także grodów południowo- i wschodniomazowieckich — wobec tego określenie *tota Mazovia* nie pasuje do wykazu. Sprzeczność tę usiłował pogodzić stwierdzeniem, że Mogilno w latach 1065—1075 pobierało dziewięciny na Mazowszu (w granicach z XIII—XIV w.), natomiast po utracie dochodów z grodów wschodniomazowieckich — Pułtuska, Broku, Brańska i Świećka — na rzecz biskupstwa płockiego około 1075 r. otrzymało rekompensatę na Kujawach. Wówczas miano zanotować w klasztornej księdze tradycji nazwy grodów³⁶. Koncepcji tej brak jednak podbudowy źródłowej. Ponadto autor założył świadomie lub nie, niezmiennosc granic prowincji (dzielnicy) mazowieckiej w XI—XIV w. a przyjęcie takiego założenia wymaga osobnego dowodu. Wydaje się, że istnieje kryterium, którego zastosowanie przybliżyłoby pozytywne rozwiązanie. Granice diecezji płockiej, wyodrębnionej około 1075 r. wyznaczono niewątpliwie w oparciu o granice prowincji mazowieckiej, istniejącej już wcześniej. Obok znanej reguły komplementarności podziałów „świeckich” i kościelnych w X—XI w., potwierdza to także fakt nazywania w XII—XIII w. biskupstwa płockiego „mazowie-

³¹ B. Kürbisówna, *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie*, SŹr. t. XIII, 1968, s. 32 n.; J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969, s. 80—91. Tekst zapiski: CDMas., nr 22.

³² Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: do końca XII w., Kraków 1937, s. 9 n.

³³ Oczywiście występują one jako desygnaty swoich okręgów.

³⁴ B. Kürbisówna, op. cit., s. 31 n.; J. Płocha, op. cit., s. 83 n.

³⁵ Początki diecezji płockiej wiąże się w historiografii z odbudową organizacji kościelnej w Polsce przez Bolesława II (około 1075 r.). Por. W. Kętrzyński, *Założenie i wyposażenie biskupstwa płockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” t. XIV, 1886, s. 385—392, 481—488; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1890, s. 90, przyp. 1; Z. Sułowski, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, „Studia Płockie” t. III, 1975, s. 35 nn.

³⁶ J. Płocha, op. cit., s. 93—96, 170 przyp. 59.

ckim" lub nawet „Mazowszem”³⁷. Diecezja ta obejmowała w średniowieczu Mazowsze północne i wschodnie, także ziemię dobrzyńską i chełmińską (tę ostatnią do 1222 r.). Na tym terytorium mieści się 16 z 19 grodów wymienionych w zapisce mogiłęńskiej. Możliwe, że trzy grody nadwiślańskie — Włocławek, Przypust i Słońsk wchodziły w skład diecezji w latach 1075—1123/25, tj. do utworzenia biskupstwa włocławskiego, bowiem wśród nadań mazowieckich na rzecz Mogilna (klucz wsi koło Czerwińska, kościoły w Płocku i Bielsku) występuje też kościół św. Jana Chrzciciela we Włocławku³⁸. Można więc wnioskować, że dziewięćciny „na całym Mazowszu” były pobierane w 19 grodach, znanych z omawianego wykazu³⁹. Istotnie zagadkowy jest brak grodów Mazowsza wschodniego w zapisce. Około 1075 r. zostały one nadane biskupstwu płockiemu, może wcześniej należały do arcybiskupa. Władca natomiast nadałby dziewięćciny jedynie z grodów książęcych. Oczywiście to tylko domysł.

W kontekście powyższych rozważań nabiera wymowy stwierdzenie Galla, że Mazowsze leżało *ultra fluvium Wysla*⁴⁰. W konsekwencji można wnioskować, że prowincja mazowiecka w drugiej połowie XI w. obejmowała Mazowsze północne i północno-wschodnie (z Płockiem, Wyszogrodem, Zakroczymiem, Pułtuskim itd.), trzy grody nadwiślańskie z Włocławkiem, ziemię dobrzyńską, może też chełmińską. Nie ma żadnych danych, które pozwoliłyby rozciągnąć jej obszar po dolną Pilicę i dolny Wieprz. Znana wzmianka Galla o Sieciechowie nie musi być interpretowana w sensie przynależności tego grodu do prowincji mazowieckiej⁴¹. W opisaney bowiem sytuacji Herman najpierw przeniósł się z synem na Mazowsze, a dopiero potem uwięził go w grodzie Sieciecha. Jak zauważył H. Łowmiański nie wynika stąd, że książę Władysław więził Zbigniewa na Mazowszu⁴². Jak widać, tereny leżące na południe od Płocka i Wyszogrodu zapewne nie wchodziły w skład prowincji mazowieckiej w drugiej połowie XI w.

Teraz wypada rozpatrzyć kwestię związku tego obszaru z Łęczycą, tym bardziej, że w pierwszej połowie XI w. Polska środkowa i Mazowsze południowe znajdowały się w ramach jednej, dużej jednostki terytorialnej ze stolicą w Poznaniu. Powszechnie uważa się, że obszar prowincji łęczyckiej wyznaczają terytoria 8 grodów wymienionych w jednej gru-

³⁷ Por. wykaz biskupstw polskich w bulli Innocentego II z 1133 r. CDMas., nr 52: *Pomerana, Poznan, Gnezen, Craco, Vuartizlau, Cruciwiz, Mazovia et Lodilaensis*. Zob. też w bulli Hadriana IV z 1155 r., (tamże, nr 78) *episcopus masoviensis*; w 1177 r. w dokumencie Mieszka Starego, (tamże nr 107) świadczy *Lupus, episcopus mazoviensis*.

³⁸ CDMas., nr 22.

³⁹ Klasztor pobierał dziewięćcinę targową również w Chełmnie, które zapewne też należało do prowincji mazowieckiej, jak na to wskazują pierwotne granice biskupstwa płockiego.

⁴⁰ Gall, lib. I, 19. A. Gieysztor, op. cit., s. 65, również zestawiał wzmiankę Galla z informacjami zapiski mogiłęńskiej, dochodząc jednak do nieco odmiennych wniosków. Por. niżej przyp. 42.

⁴¹ Gall, lib. II, 5 (wydarzenia 1093 r.). Władysław ująwszy zbuntowanego Zbigniewa *secum illum Mazoviam transportavit, eumque carcere in castro Sethei aliquanto tempore maceravit*. Zresztą nie musi tu chodzić o Sieciechów.

⁴² H. Łowmiański, op. cit., t. V, s. 409, przyp. 1323. A. Gieysztor, op. cit., s. 67, też w artykule: *Mazowsze*, SSS t. III, cz. 1, s. 87, rozróżnia zasięg piemienny Mazowsza (na pń. od Wisły) od administracyjnego obejmującego dodatkowo część Kujaw i Mazowsze południowe. Asumpt do włączenia tego ostatniego dała autorowi „sieciechowska” wzmianka Galla.

pie przez bullę gnieźnieńską⁴³. Prowincja ta (bez trzech grodów zapi-lickich) stała się w XIII w. terytorialną podstawą księstwa łęczyckiego Konrada mazowieckiego. Dane z 1136 r. świadczą, że nie rozciągała się ona na Mazowsze płd. Wątpliwości nasuwa jedynie kwestia pierwotnej przynależności grodu łowickiego, który jest wymieniony wśród uposażenia arcybiskupstwa na obszarze sieradzko-łęczyckim. Może w XII w. Łowicz należał do terytorium łęczyckiego⁴⁴. Źródła milczą też na temat ewentualnych związków Mazowsza południowego z prowincją sandomierską, której najbardziej na północ wysuniętymi grodami były: Sieciechów i Radom⁴⁵.

Zamykając powyższe wywody można stwierdzić, że terytorium południowomazowieckie w drugiej połowie XI w., a może i w pierwszej połowie XII w., nie było związane z żadną z otaczających je prowincji. Śladem jego dawnej odrębności administracyjnej jest istnienie w średniowieczu archidiaconatu czerskiego — odległej enklawy należącej do diecezji poznańskiej. Po raz pierwszy poświadczony w źródłach w 1252 r., ma niewątpliwie znacznie wcześniejszą metrykę⁴⁶: Już w XI/XII w. terytorium to nie należało ani do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (bulla z 1136 r.), ani do biskupstwa płockiego⁴⁷. Oczywiście nie można stwierdzić, czy już wówczas było archidiaconatem regionalnym. Te bowiem tworzone były w Polsce w końcu XII w.⁴⁸ Tu jednak istotna jest kwestia odrębności terytorium (bez względu na formę ustrojową).

W poprzednich wywodach omówiono hipotezę J. Nowackiego, który na około 1075 r. datował utratę ziemi łęczyckiej i kaliskiej przez biskupstwo poznańskie na rzecz Gniezna, które w ten sposób powetowało sobie straty na Mazowszu, wyodrębnionym w osobną diecezję. Tak powstała oddalona enklawa poznańska na Mazowszu południowym⁴⁹. Pogląd ten jest lepiej udokumentowany od sądu M. Gębarowicza, przyjmującego nadanie terytorium czerskiego dla Poznania w pierwszej połowie XII w.⁵⁰ Jednocześnie J. Nowacki wysunął tezę, iż w 1075 r. powołane zostało do życia (obok kilku innych — płockiego, kaliskiego i białogardzkiego, biskupstwo południowo-mazowieckie ze stolicą w Grodźcu. Zostało ono jednak stosunkowo rychło — około 1124 r., tj.

⁴³ KDWkp. t. I, nr 7. Bulla wymieniła Łęczycę, Sieradz, Spicymierz, Wolborz, Rozprzę, Zarnów, Skrzywno i Małogoszcz. Na temat prowincji łęczyckiej por. S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej, i sieradzkiej*, Łódź 1951, s. 16—20; tenże, *Uwagi*, s. 297 n., 314 n.; T. Lalik, op. cit., s. 13, 20, 33 n.

⁴⁴ Tak sądził S. Arnold, op. cit., s. 339.

⁴⁵ W połowie XII w. książę sandomierski Henryk nadał klasztorowi w Czerwińsku targ we wsi Kochów, leżącej niedaleko Sieciechowa (CDMas. nr 78). Na temat zasięgu prowincji sandomierskiej zob. T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu*. *Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia Sandomierskie*, 1967, s. 41 n.

⁴⁶ KDWkp. t. I, nr 599, kościół w Górze (Kalwarii) in archidiaconatu Cynrensi. W 1231 r. Konrad mazowiecki uwolnił od służebności i posług wsie biskupstwa poznańskiego, leżące w okręgach grodowych Czerska, Sochaczewa i Skrzywna, CDMas., nr 303.

⁴⁷ Por. S. Arnold, op. cit., s. 330.

⁴⁸ J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce t. I*, Kraków 1968, s. 220 n.

⁴⁹ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 44—48, t. II, s. 8—10.

⁵⁰ M. Gębarowicz, *Mogilno—Płock—Czerwińsk. Studia nad organizacją kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego*, Lwów 1935, s. 150 nn.

podczas legacji kardynała Idziego z Tusculum zlikwidowane⁵¹. Pomysł autora znalazł przychylny oddźwięk w literaturze⁵². Dowody źródłowe (ze względu na wagę sprawy zostały tu przytoczone za autorem) są następujące:

1. W Provinciale kurii rzymskiej z końca XII w. znajduje się wzmianka: *In Polonia archiepiscopatus Kenesensis habet hos suffraganeos: Vredicilatensem, Lubicensem, Cuiaviensem, Plozensem, Cracobiensem, Poznaniensem, Mazoviensem, Pomeraniensem*.

2. Inne Provinciale kurii, drukowane w 1503 r. według egzemplarza kancelarii papieskiej donosi, że: *In Polonia archiepiscopus Gnesnensis hos habet suffraganeos: Bratislaviensem, Mazoviensem, Canimensem, Plocensem, Cracoviensem, Poznaniensem, Wladislaviensem, Lubucensem, Carbinensem, Pomeranensem*⁵³.

Wykaz ten odzwierciedla (zniekształcone) stosunki XII-wieczne — biskupstwo pomorskie ze stolicą w Kamieniu już w 1188 r. uzyskało egzempcję od władzy metropolitalnej Gniezna⁵⁴. J. Nowacki zauważył, że w tekście 2 „przez pomyłkę podano — biskupa poznańskiego powtórnie jako krobskiego (*carbinensem*)”⁵⁵. Znaleźć tu można także drugi dublet: *Canimensis — Pomeranensis*. Uwzględniając wynikające z braku wystarczającej znajomości geografii upodobanie pisarza rzymskiego do „mnożenia” liczby biskupstw, można uznać diecezję mazowiecką za dublet płockiej. Wniosek ten odnosi się również do tekstu 1.

Upřednio już wspominałem, że biskupstwo płockie było w XII—XIII w. określane zamiennie jako mazowieckie. W bulli Innocentego II z 1133 r. występuje jako *Mazovia*, późniejsze przekazy określają je głównie terminem *ecclesia masoviensis*. Określnik „płocki” staje się częstszy w XIII w.⁵⁶. Lista biskupów Galla Anonima⁵⁷ (wymienił on arcybiskupa Marcina, biskupa płockiego Szymona, poznańskiego Pawła, krakowskiego Maura i wrocławskiego Żyrosława) przeczy tezie autora o powołaniu około 1075 r. obok płockiego także biskupstw (południowo) mazowieckiego, kaliskiego i białogardzkiego. Nie widać powodu, dla którego kronikarz miałby pominąć kilku biskupów tym bardziej, że wymienionych przez siebie określa *pontifices Polonie regionis*, co sugeruje kompletność wykazu.

Rezultatem powyższych rozważań jest wniosek, że istnienie w XI/XII w. biskupstwa południowomazowieckiego obejmującego terytorium przysłego archidiaconatu grójeckiego (czerskiego) jest mało prawdopodobne. Stąd też nazwa tej domniemanej diecezji nie może służyć jako argument za „mazowieckością” terytorium czerskiego w dobie plemiennnej czy wczesnopaństwowej⁵⁸. Biskup poznański zarządzał w XI—XII w. odległą enklawę swej diecezji delegując zapewne pełnomocnika. Nic pewnego o tym jednak nie wiadomo.

Powstaje teraz pytanie o lokalizację stolicy wyodrębnionego w drugiej połowie XI w. pod względem administracyjnym i kościelnym terytorium

⁵¹ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 49—51, t. II, s. 10 n., 298.

⁵² Zaaprobował tę hipotezę H. Łowmiański, op. cit., t. III, s. 140 n.

⁵³ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 298.

⁵⁴ Potwierdzono ją w 1217 r. — *Historia Pomorza t. I: do roku 1466, cz. 2*, Poznań 1972, s. 75 n.

⁵⁵ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 50.

⁵⁶ CDMas., *passim*.

⁵⁷ Gall, lib. I, list.

⁵⁸ W ten sposób wykorzystał hipotezę J. Nowackiego H. Łowmiański, por. przypis 52.

Mazowska południowego. W świetle ostatnich badań archeologicznych wydaje się, że jedynym kandydatem do tego miejsca jest Czersk. W połowie XI w. zbudowano tu obszerny i dobrze umocniony gród⁵⁹. Możliwe, że inwestycję tę należy związać z wyodrębnieniem administracyjnym Mazowska pld., dokonany w toku określania granic nowych prowincji (w tym konkretnym przypadku chodziłoby o zerwanie domniemanych związków z Łęczycą w ramach terytorium poznańskiego). Gród potężnie obwarowany (szerokość wałów u podstawy 20 m) z rozległym podgrodzem, dwie kamienne świątynie romańskie — kaplica grodowa św. Piotra i kościół parafialny, położony na podgrodziu, kilkuset mieszkańców zajmujących się m.in. rzemiosłem i biorących udział w wymianie handlowej, także dalekosiężnej — oto obraz czerskiego kompleksu osadniczego w drugiej połowie XI w. i pierwszej połowie XII w.⁶⁰ W pobliżu kaplicy św. Piotra odkryto bogato wyposażony grób — zapewne komesa grodowego czerskiego⁶². Oczywiście dane archeologiczne nie rozstrzygają bezpośrednio kwestii podziału terytorialnego i lokalizacji głównych ośrodków administracyjnych. Niemniej w Polsce wczesnopiastowskiej centra administracyjne pokrywały się w zasadzie z osadniczymi. Czersk był ośrodkiem głównym jakiegoś obszaru, którego wielkość można określić tylko hipotetycznie. Myślę, że w kontekście poprzednich rozważań lokalizacja w Czersku stolicy wyodrębnionego terytorium w granicach odpowiadających, naturalnie w przybliżeniu, granicom późniejszego archidiaconatu południowomazowieckiego, nie jest rzeczą nieprawdopodobną. Może, jak przypuszczał T. Lalik, terytorium to było osobną prowincją⁶². Nie wiadomo też, gdzie mieściła się w drugiej połowie XI w. i w pierwszej połowie XII w. stolica kościelna Mazowska pld. (w pierwszej połowie XIII w. na pewno był nią Grodziec)⁶³. Granice kościelne i państwowe w X—XII w. w zasadzie pokrywały się ze sobą, także centra wyodrębnionych terytoriów były tak siedzibami władz administracyjnych jak i głównymi ośrodkami kościelnymi⁶⁴. Stąd wnosić można, że centrum kościelnym Mazowska pld. był w XI/XII w. Czersk, potem (w drugiej połowie XII w.?) nastąpiło przeniesienie głównego ośrodka do Groźca⁶⁵. Jak długo terytorium czerskie zachowało odrębność administracyjną? Wiadomo, że w XI w. nie sięgała tu prowincja mazowiecka, istnieją jednak dane, świadczące o tym, że Mazowsze (dzielnicowe) się-

⁵⁹ J. R a u h u t o w a, op. cit., s. 49 nn.

⁶⁰ Tamże. Relikty obu kościołów zachowały się w postaci bloków wapiennych, znajdujących w wypełniskach jam grobowych wczesnośredniowiecznego cmentarza, m.in. znaleziono fragment architektury z kaplicy św. Piotra (tamże, s. 67).

⁶¹ Znaleziono miecz, złoty pierścień, włócznię, dwie misy z brązu. J. R a u h u t o w a, op. cit., s. 162, uważa, iż grób ten to jeden z „najbogatszych pochówków dostojników świeckich znanych z ziem Polski”.

⁶² T. Lalik, *Organizacja*, s. 14. Autor stwierdzał „brak — — grodu, który mógłby trwale stanowić siedzibę prowincji południowomazowieckiej”. Obecnie ten brak został uzupełniony.

⁶³ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 298. W Groźcu istniała wówczas kolegiata, z którą był związany tytuł archidiaconatu południowomazowieckiego.

⁶⁴ Wszystkie stolice biskupie mieściły się w głównych ośrodkach prowincji. Nie mając swoich biskupów Łęczycą i Sandomierz były siedzibami dużych kolegiat. Por. T. Lalik, *Organizacja*, s. 13.

⁶⁵ S. Suchodolski, *Grójec wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1976 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. XXXI, 1979, s. 221 n., sądzi, że w drugiej połowie XII w. Grodziec stał się także głównym ośrodkiem politycznym Mazowska pld. Brak jednak dowodów zarówno historycznych, jak archeologicznych (poszukiwania domniemanego grodu nie dały rezultatów).

gało w drugiej połowie XII w. na południe od Wisły⁶⁶. Świątynia Czerska w pierwszej połowie XII w. sugeruje, że za Krzywoustego Mazowsze południowe utrzymało swój odrębny status. Może już w 1138 r. włączono terytorium czerskie do dzielnicy Bolesława Kędzierzawego? Likwidację odrębności administracyjnej Mazowsza południowego ułatwiło całkowite zniszczenie grodu czerskiego podczas walk wewnętrznych w Polsce w latach czterdziestych XII w.⁶⁷

Reasumując powyższe wywody można stwierdzić, że:

1. Terytorium południowomazowieckie stanowiło we wczesnym średniowieczu wyodrębniony antroporegion;

2. Mazowsze południowe nawiązywało cechami kultury materialnej do obszaru środkowopolskiego, zdecydowanie różniąc się w tym zakresie od ziem leżących na północ od równoleżnikowego biegu Wisły;

3. Około połowy XI w. nastąpiło wyodrębnienie Mazowsza południowego w osobną jednostkę administracyjną, zgromadzone poszlaki (omawiane terytorium nie wchodziło w skład żadnej z sąsiednich prowincji; wyodrębnienie kościelne, istniejące już w XII w. zapewne towarzyszyło administracyjnemu; świątynia Czerska w XI—XII w. czytelna w materiałach archeologicznych) wskazują, że w XI—XII w. mogła istnieć prowincja południowomazowiecka ze stolicą w Czersku.

4. Około połowy XII w. terytorium czerskie weszło w skład dzielnicy mazowieckiej, mniej więcej w tym samym czasie uległ zniszczeniu ośrodek główny — Czersk.

ZIEMIA CZERSKA W XIII WIEKU

Około 1199 r. nastąpił podział dawnego księstwa Kazimierza Sprawiedliwego między jego synów. Leszek otrzymał ziemię krakowską, sandomierską i łęczycko-sieradzką, Konrad — Mazowsze i Kujawy⁶⁸. Dzielnica mazowiecka pod rządami Konrada obejmowała bez wątpienia tereny na lewym brzegu Wisły. W 1206 r. książę Mazowsza rozstrzygnął spór między ministeriałami a wojewodą Pękosławem Lasocicem o wieś Górę, na korzyść wojewody, zatwierdził też w jej posiadaniu obdarowany nią klasztor w Jeżowie⁶⁹. Dziewięć lat później Konrad nadał temu klasztorowi immunitet sądowy⁷⁰. Dokument ten został wystawiony w Gąbinie. W 1221 r. w Wiskitkach darował książę klasztorowi czerwińskiemu wieś „Zloveno”⁷¹. W tym samym roku przebywał u jego boku kasztelan sochaczewski Faleta⁷². Rok później Konrad wystawił w Trojanowie

⁶⁶ Przed 1176 r. Kazimierz Sprawiedliwy nadał wieś Górę pod Jeżowem kome-sowi Lasocie (KDWlkp. s. n., z. 1: *Dokumenty opactwa benedyktynów w Lubiniu z XIII—XIV w.*, wyd. Z. Perzanowski, Warszawa 1975 [cyt. dalej: KDWlkp. s. n.], nr 2). Książę ten pełnił faktycznie rządy w dzielnicy mazowieckiej — Bolesław Kędzierzawy zlecił mu opiekę nad swym małoletnim synem Leszkiem. Konrad I, panujący na Mazowszu od 1199—1200 r. dowodnie posiadał obszar aż po Pilicę; por. następną część pracy.

⁶⁷ J. Rauhutowa, op. cit., s. 163.

⁶⁸ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Lwów 1895, s. 266 n.; B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I, księcia mazowieckiego*, Toruń 1971, s. 7.

⁶⁹ KDWlkp. s. n., nr 2.

⁷⁰ CDMas., nr 184.

⁷¹ Tamże, nr 209.

⁷² Tamże, nr 210. Jest on świadkiem nadania wsi Glinki klasztorowi czerwińskiemu. To pierwszy, znany kasztelan sochaczewski.

pod Sochaczewem dwa przywileje dla kanoników z Czerwińska⁷³. W 1224 r. klasztor cysterski w Sulejowie został obdarowany przez księcia m.in. Hłowem (wraz z kościołem)⁷⁴. Datę 1231 nosi przywilej dla biskupstwa poznańskiego, w którym Konrad uwolnił *villas Poznaniensis ecclesie per Sochacev et Cirsk, et per Scrinno constitutas* od opłat i ciężarów prawa książęcego⁷⁵. Naturalnie grody te występują jako dezygnaty swoich okręgów. 7 listopada tego roku wystawił książę dokument w Warce⁷⁶. Można więc stwierdzić na podstawie powyższego zestawienia, że ziemie położone między środkową Wisłą i dolnym Bugiem a dolną Pilicą należały do dzielnicy Konrada I, co więcej, były objęte nazwą Mazowsza, bowiem książę do roku 1233/34 występuje w dokumentach jako *dux Mazovie et Cuiavie* lub rzadziej tylko jako *dux Mazovie*. Zmiany tytułu księcia, jakie nastąpiły później, wiązały się z rozszerzeniem terytorium jego władztwa. Zapewne już w 1229 r. opanował on ziemię łączyczko-sieradzką⁷⁷. W rok później był także władcą Sandomierza, poruczając niebawem rządy nad tą dzielnicą najstarszemu synowi Bolesławowi⁷⁸. Sandomierskie zostało rychło przez Konrada utracone (1232), ale terytorium łączyczko-sieradzkie okazało się trwałym nabytkiem księcia mazowieckiego, który właśnie w Łęczycy ulokował stolicę swego władztwa. Równocześnie (tj. na początku lat trzydziestych) przekazał rządy nad Kujawami młodszemu synowi Kazimierzowi⁷⁹, natomiast nad Mazowszem — niefortunnemu księciu sandomierskiemu — Bolesławowi. 13 grudnia 1234 Konrad, książę Łęczycy i Bolesław, książę Mazowsza wystawili w Grodźcu przywilej dla biskupstwa poznańskiego⁸⁰. Obydwaj książęta będą już konsekwentnie trwali przy powyższej tytulaturze (w przypadku Konrada — od 1241 r. z dodatkiem składnika krakowskiego).

Powstaje pytanie, jak przebiegała granica księstwa łączyckiego z wyodrębnioną około 1234 r. dzielnicą mazowiecką. O. Balzer sądził, że Bolesław władał zarówno Mazowszem północnym, jak południowym⁸¹. Spośród nowszych badaczy pogląd ten podzielił S. Zajączkowski⁸². Analizując wykonywanie władzy zwierzchniej (jursydycji) przez Konrada na poszczególnych obszarach, autor doszedł do wniosku, że w skład dzielnicy tego księcia wchodziły kasztelanie: łączyczka, rozpierska, spicymierska, sieradzka, wolborska oraz opole chropskie⁸³. Ostatecznie przekonał autora przekaz rocznika kapituły poznańskiej, zawierający opis wyda-

⁷³ Tamże, nr 211—212.

⁷⁴ CDMas., nr 232.

⁷⁵ Tamże, nr 303.

⁷⁶ Tamże, nr 309—310.

⁷⁷ Zestawił argumenty za tą datą S. Zajączkowski, *Studia*, s. 31 n. Por. następny przypis.

⁷⁸ Stąd też już przed 1234 r. występowały sporadycznie „niemazowieckie” składniki tytulatury Konrada — łączycki (1230; 1231) — CDMas., nr 282, 309—310 i sandomierski (1231) — tamże, nr 309—310.

⁷⁹ Kazimierz występuje jako książę kujawski już w 1231 r. (CDMas., nr 305). Por. Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII—XIV w.*, Warszawa 1974, s. 177 n.

⁸⁰ CDMas., nr 350.

⁸¹ O. Balzer, op. cit., s. 285, 312. Bolesław miał wydzielić po śmierci ojca (31 sierpnia 1247) dzielnicę czerską swemu młodszemu bratu Siemowitowi.

⁸² S. Zajączkowski, *Studia*, s. 35—37. Autor wyznaczył negatyw południowej części dzielnicy Bolesława, rozpatrując zasięg kompetencji terytorialnych Konrada.

⁸³ Tamże, s. 38.

rzeń z 1247 r., który „obszar podległy bezpośrednio władzy Konrada mazowieckiego określa najdokładniej”⁸⁴. Rocznik donosi o śmierci księcia łączyckiego, który pozostawił swe ziemie najmłodszemu synowi Siemowitowi. Testamentu Konrada nie uznał jednak Kazimierz kujawski, który zajął Łęczycę, Spicymierz, Sieradz i Rozprzę, wykorzystując bezczynność młodszego brata, zajętego pogrzebem ojca⁸⁵. Poszkodowany Siemowit, miał zdaniem autora otrzymać ziemię czerską od księcia mazowieckiego Bolesława. Od razu trzeba zaznaczyć, że przedstawiona interpretacja tekstu rocznika, iż pozostawione Siemowitowi księstwo łączyckie składało się z później wymienionych okręgów grodowych, nie jest bynajmniej konieczna. W zasadzie są to dwie odrębne informacje: 1. *Cunradus* — — *obiit, Semovito* — — *ducatum suum relinquens*; 2. *Kazimirus* — — *Lanciciam, Spicimierz, Siradz et Rospram* — — *occupavit*. Na pewno grody te leżały w księstwie łączyckim, czy jednak rocznikarz wymienił wszystkie kasztelanie księstwa, czy tylko ich część — na to pytanie, na podstawie analizy tego tekstu odpowiedzieć niepodobna. Z odmiennym poglądem wystąpił B. Włodarski. Uznał on, że południową częścią Mazowsza władał Konrad, natomiast Bolesławowi przypadła w udziale jedynie północna część tej krainy z Płockiem i Wizną⁸⁶. Posiadanie terytorium południowomazowieckiego gwarantowało Konradowi bezpośredni kontakt z zaprzyjaźnionym księciem halickim Danielem, poza tym łańcuch ziem między górną Pilicą a Liwcem i dolnym Wieprzem otaczał Małopolskę, zaś aspiracji do panowania nad Krakowem Konrad nie potrafił się nigdy wyrzec⁸⁷. Autor zwrócił też uwagę, że granica między dzielnicą kujawską Kazimierza a mazowiecką Bolesława, wytyczona w dokumencie z 2 lipca 1236 nie przekraczała Wisły⁸⁸.

Cała sprawa znajduje wyraźne rozwiązanie w świetle bezpośrednich danych źródłowych. W niedatowanym dokumencie, zapewne z lat czterdziestych XIII w., Konrad, jako książę Łęczycy, nadał szereg ulg wsiom należącym do biskupstwa płockiego, które leżały *in dominio nostro, scilicet ex hac parte Wisle*⁸⁹. Już to sformułowanie pozwala wnioskować, iż *dominium* Konrada opierało się na północy o Wisłę. Dokument wymienia też trzy wsie obdarzone specjalnymi przywilejami: Łąki, Popłacin i Suchodół. Dwie ostatnie (Łąki nie udało się zidentyfikować) leżą nad Wisłą, na jej lewym brzegu. Oczywiście dane te nie przesądzają, na jak długim odcinku Wisła była granicą dziedziny Konrada i Bolesława. W 1240 r. na wiecu w Iłowie książę łączycki zamienił z kanonikami czerwińskimi wieś Borzęcin (na pin-wsch. od Błonia) na „Popen” i Służew⁹⁰. Tę ostatnią miejscowość nadał w 1245 r. komesowi Gotardowi⁹¹. W obu

⁸⁴ Tamże, s. 36.

⁸⁵ *Rocznik kapituły poznańskiej*, wyd. B. Kürbis, MPH s. n. t. VI, Warszawa 1962, s. 24.

⁸⁶ B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII w.*, Toruń 1958, s. 28 n.; autor powtórzył tę hipotezę w pracy *Polska i Ruś 1194—1340*, Warszawa 1966, s. 124, 171.

⁸⁷ B. Włodarski, *Rywalizacja*, s. 28, przyp. 105.

⁸⁸ Tamże, s. 28. Dokument z 1236 r. — CDMas., nr 361. Również A. Gieysztor, *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” r. IX, 1947, nr 1—2, s. 165, uważa, iż Mazowszem pld. władał Konrad, umieszcza nawet w Czersku stolicę jego księstwa.

⁸⁹ CDMas., nr 381. Wydawca opatrzył go datą 1238—1247.

⁹⁰ Tamże, nr 406.

⁹¹ J. Nowacki, *Nieznane dokumenty XIII w.*, „Nasza Przeszłość” t. IV, 1948, nr 3. Przywilej został wystawiony w Czersku.

powyższych przypadkach Konrad powoływał się na konsens swych synów. Książę mazowiecki Bolesław nie był jednak specjalnie wyróżniony. W dokumencie z 1245 r. udzielił zgody na równi Bolesław, Kazimierz kujawski i Siemowit⁹². W 1241 r. Konrad nadał immunitet sądowy wsiom należącym do scholasterii płockiej: Mistrzewicom i Czerniewicom⁹³. W 1246 r. książę łęczycki wystawił dokument w Jasińcu⁹⁴. Powyższe dane, pochodzące z aktów niewątpliwie autentycznych można ostrożnie uzupełnić informacjami, zaczerpniętymi z dokumentów, których przekazy budzą wątpliwości. Około 1240 r. Konrad zamienił wieś Warkę na Lechanice i Opoźdźew z wdową po Myślborze i jej synem Albrechtem⁹⁵. Zachowany tekst pochodzi dopiero z XVI w., jest też poważnie zniekształcony przez wielokrotne kopiowanie⁹⁶. Mimo oczywistych wtężyć, jego osnowa opiera się zapewne na danych autentycznych⁹⁷. Analogiczna analiza dokumentów Bolesława Konradowicza wykazała, że jego dzielnicą było Mazowsze północne⁹⁸. Pewne wątpliwości może budzić informacja dokumentu tego księcia z 1247 r., w którym pozwolił on Lasocie — cześnikowi dworu swej matki nadać biskupstwu płockiemu wieś Żukowo⁹⁹. H. Paszkiewicz był przekonany, że chodzi o osadę tej nazwy położoną pod Sochaczewem i sądząc za S. Arnolde'm, iż kasztelania sochaczewska należała do ziemi czerskiej, konkludował że Bolesław tę ostatnią posiadał¹⁰⁰. Nomenklatura tego typu jest jednak obficie reprezentowana na obszarze obu części Mazowsza. Ponieważ dokument mówi o kościele istniejącym w tej miejscowości, trzeba więc jej szukać wśród późniejszych parafii. Nie ulega wątpliwości, że chodzi w tym przypadku o Żukowo w ziemi wyszogrodzkiej — wieś ta (siedziba parafii) była w XVI w. własnością kościelną¹⁰¹. Sądzę, że powyższe rozważania upoważniają do odrzucenia tezy S. Zajączkowskiego, który nie wziął pod uwagę dowodów sprawowania przez Konrada władzy zwierzchniej na Mazowszu południowym. Granica księstw łęczyckiego i mazowieckiego biegła wzdłuż Wisły, jak się domyślać należy, aż po okolice Jazdowa¹⁰². W 1240 r. Bolesław obdarzył immunitetem posiadłości klasztoru w Czerwińsku, stąd wniosek, że przynajmniej większość z nich leżała w jego księstwie¹⁰³. W zwartej grupie dóbr, znanych z przywileju legata Opizona (1254 r.), najbardziej na południe wysunięte

⁹² Tamże: — — *cum omni consensu et voluntate nostrorum dilectorum filiorum B. Mazoviensi et K. Cuyaviensi ducibus et Semovith*. W dokumencie z 1240 r. wystąpiła ogólna formuła *annuente uxore mea et filiis* (CDMas., nr 406).

⁹³ Tamże, nr 408. Czerniewic (*Cirnevici*) nie udało się zidentyfikować. Zapewne nie chodzi o miejscowość tej nazwy na pld. od Rawy. Obie wsie leżały bowiem *super fluvium Bzura*.

⁹⁴ KDWlkp. t. I, nr 597.

⁹⁵ Tamże, nr 397b.

⁹⁶ Skomplikowaną filiację przedstawił J. K. Kochanowski, CDMas., s. 467.

⁹⁷ Tamże, Por. też uwagi E. Suchodolskiej, *Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248—1345*, Warszawa—Łódź 1980, s. 35—37 poświęcone transumptowi naszego dyplomu, wystawionemu przez ks. czerskiego Konrada w 1284 r.

⁹⁸ CDMas., nr 388, 389, 392, 398, 399, 400, 446, 450, 453, 463, 464, 473, 474.

⁹⁹ Tamże, nr 473.

¹⁰⁰ H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII w. Rządy Ziemowita Konradowicza*, [w:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego*, Warszawa 1935, s. 207. Autor nieco zreflektował się przy końcu swego wywodu pisząc: „Ale przynajmniej — — to argument niezbyt pewny”.

¹⁰¹ AHPM, mapa. Istniała też wieś parafialna Żukowo w powiecie błońskim, ale była ona w XVI w. własnością królewską.

¹⁰² Por. omawiany już dokument CDMas., nr 389.

¹⁰³ Tamże, nr 400.

są: Łomna, Wieliszew, Łaziska i Skrzyszew¹⁰⁴. Położone jeszcze dalej w tym kierunku nieliczne wsie klasztoru, znajdowały się już w księstwie Konrada. Dotyczy to Służewa i Borzęcina¹⁰⁵. O dalszym przebiegu granicy nie można nic powiedzieć. Należy zaznaczyć, że władztwo Bolesława było określone jako *Mazovia*¹⁰⁶, natomiast księstwo łęczyckie Konrada rozciągało się na Sochaczew, Białą i Czersk.

Jak widać w pierwszej połowie XIII w. ujawnił się podwójny zasięg terytorialny terminu Mazowsze. W latach 1200 — około 1234 obejmowało ono tereny po Pilicę, z kolei w latach 1234—1248 opierało się o prawy brzeg Wisły. Jest rzeczą ciekawą, że w drugiej połowie XIII w. zwycięży węższe pojmowanie Mazowsza, nawiązujące zapewne do znaczenia pierwotnego (zob. poprzednią część pracy)¹⁰⁷. Oderwanie terytorium południowomazowieckiego od ziem leżących na północ od Wisły może świadczyć o tradycjach niedawnej odrębności i niepełnej asymilacji obu obszarów. Mazowsze południowe posiadało w ramach księstwa łęczyckiego specjalny status administracyjny. Wśród świadków dokumentów Konrada z lat czterdziestych XIII w. spotykamy czerskich urzędników ziemskich. 15 lipca 1242 w przywileju dla klasztoru tynieckiego świadkował wojewoda czerski Sąd¹⁰⁸. Można go zidentyfikować z tegoż imienia kasztelanem wiślickim, występującym 30 czerwca 1244 i wojewodą sandomierskim poświadczonym 30 marca 1246¹⁰⁹. Pod rokiem 1248 źródła ruskie donoszą o Sądzie (tytułują go wojewodą) — dowódcy małopolskiego korpusu posiłkowego, przysłanego przez Bolesława Wstydliwego Danielowi halickiemu, który wyprawił się na Jaćwingów¹¹⁰. Pierwszy wojewoda czerski pochodził więc z Polski południowej i był zapewne jednym z małopolskich stronników Konrada. Domyślać się można, że po klęsce księcia łęczyckiego pod Suchodołem (1243 r.) przeszedł na stronę zwycięskiego Bolesława. Następcą Sąda był wojewoda Wojciech, po raz pierwszy wzmiankowany 2 października 1246¹¹¹. Co prawda lekcja dokumentu *palatinus Chir* nie pozwala z całą pewnością twierdzić, iż chodzi o Czersk, jednak wątpliwości rozwiewają późniejsze wzmianki źródłowe¹¹². W 1249 r. świadkował w dokumencie Kazimierza kujawsko-łęczyckiego *comes Woichec, palatinus*

¹⁰⁴ CDPoL. t. I, nr 43.

¹⁰⁵ CDMas., nr 406.

¹⁰⁶ Bolesław od 1234 r. konsekwentnie tytułuje się w dokumentach księciem Mazowsza, por. przyp. 98.

¹⁰⁷ W połowie XIV w., gdy nikt nie wątpił, że Czersk leży na Mazowszu funkcjonowało jeszcze, jako relikt, pojmowanie Mazowsza jako prawobrzeża Wisły, por. H. Rutkowski, *Początki tytułu księcia warszawskiego w XIV w.*, [w:] *Warszawa Średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975, s. 167. Por. też sformułowanie dokumentu Kazimierza Wielkiego z 1351 r.: *terra seu dominio Plocensi, videlicet Wyszniensi et Zakroczimensi a quo denominationem seu appellationem terra Mazoviensis censetur habere (Iura Masoviae Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego t. I, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1972 [cyt. dalej: IMT])*, nr 10.

¹⁰⁸ KDKI. Tyn., cz. I, nr 18: *Sudo, palatinus de Cyrnsko*.

¹⁰⁹ CDMas., nr 451, 468.

¹¹⁰ *Ipatiewskaja letopis*, PSRL t. II, S. Peterburg 1908, wyd. 2, s. 810. Por. B. Włodarski, *Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w. Karta z dziejów Konrada II Mazowieckiego*, [w:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby t. II*, Kraków 1938, s. 613, też przyp. 5.

¹¹¹ KDWIkp. t. I, nr 597: *Albertus palatinus Chir*.

¹¹² Zestawił je H. Paszkiewicz, op. cit., s. 206.

de Chiergnesch, w 9 lat później wojewoda czerski Wojciech występował w przywileju Bolesława Wstydliwego¹¹³.

Wojewodowie w Polsce XIII wieku występowali we wszystkich dzielnicach książęcych, pełniąc funkcję zwierzchników hierarchii dworskiej i zastępców wojskowych księcia. Dysponowali także kompetencjami sądowymi na terytorium dzielnicy¹¹⁴. Regułą w XIII w. było posiadanie przez księcia tylko jednego wojewody — gdyż istniał tylko jeden dwór książęcy — rozumiany jako ośrodek zarządzania dzielnicą. Od reguły tej istniały wyjątki. W 1230 r. wystąpili wojewodowie łęczyccy Dzierżycraj i Wojciech. Łęczyckie nie było wówczas wyodrębnioną dzielnicą, rywalizowali o to terytorium ksiązę śląski Henryk Brodaty i Konrad-mazowiecki. Obaj mianowali swoich namiestników terytorialnych na obszarze, co należy zauważyć, XI—XII-wiecznej prowincji¹¹⁵. W pierwszej połowie XIII w. na Śląsku spotykamy trzech wojewodów (zwanych też w źródłach komornikami): wrocławskiego, legnickiego i głogowskiego — mimo iż Śląskiem rządził jeden władca. Dwaj ostatni byli związani z odpowiednimi terytoriami — odrębność obszaru głogowskiego jest wyraźnie stwierdzona już w XII w.¹¹⁶ Ciekawe, że Legnica i Głogów stały się niebawem stolicami odrębnych dzielnic książęcych¹¹⁷.

W XIII w. występowali więc wojewodowie nie związani z dworami książąt dzielnicowych, lecz z wyodrębnionymi administracyjnie terytoriami, na których terenie dysponowali określonymi kompetencjami — zapewne sądowymi i wojskowymi. Wzmiankowani od 1242 r. wojewodowie czerscy nie byli związani z dworem księcia czerskiego (dzielnica powstała w 1247 r., o czym niżej), zapewne pozostawali więc urzędnikami terytorialnymi na obszarze jednostki o tradycjach dawnej odrębności. Być może wykonywali tu sądownictwo w imieniu Konrada I, księcia łęczyckiego¹¹⁸.

Reasumując, stwierdzić można, że przed 1242 r. Konrad wyodrębnił ziemię czerską, zapewne w takim kształcie terytorialnym, jaki znamy z drugiej połowy XIII w. (tj. obejmującą całe Mazowsze południowe). Później ksiązę łęczycki przeznaczył tę ziemię dla najmłodszego syna — Siemowita, który w latach 1247—1248 r. władał nią jako osobną dzielnicą. Niemniej do 1247 r. nie można zauważyć jakiegos specjalnego udziału Siemowita w zarządzaniu ziemią czerską. Źródła wyraźnie stwierdzają fakt, że był on dopuszczony do współrzędów na obszarze całego władztwa Konrada¹¹⁹. Po śmierci księcia łęczyckiego jego ziemie

¹¹³ K. Maleczyński, *Dwa nieznanne dokumenty jędrzejowskie z XIII w.*, KH r. XXXVIII, 1924, s. 459; KDMłp. t. I, nr 51: *presen'e — — duce Semovito et Alberto palatino eius Cynnensi*.

¹¹⁴ A. Gieysztor, hasło *Wojewoda* w: SSS t. VI, cz. 2, s. 551; J. Bardach, op. cit., t. I, s. 251 n.

¹¹⁵ S. Zajaczkowski, *Uwagi*, s. 314 m. Nie mogli być oni związani z łęczycką hierarchią dworską, gdyż taka jeszcze nie istniała.

¹¹⁶ KDSI. t. I, nr 15; MPH t. VI, s. 561.

¹¹⁷ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.*, Wrocław 1980, s. 171 nn. Autor dowodzi, że komornik i palatyn (wojewoda) to dwie nazwy tego samego urzędu. Komornicy śląscy dysponowali kompetencjami sądowicznymi — J. Bardach, op. cit., t. I, s. 252.

¹¹⁸ W XIV—XV w. wojewodowie na Mazowszu dysponowali kompetencjami głównie w zakresie sądownictwa, por. A. Wolff, op. cit., s. 84—94.

¹¹⁹ Wzięto pod uwagę tylko te dokumenty, w których występują jako wystawcy Konrad i Siemowit bez udziału Bolesława mazowieckiego i Kazimierza kujawskiego. Por. CDMas., nr 418 (1241 r. — czynność prawna dotycząca Kępina

uległy podziałowi między Kazimierza kujawskiego i nie uposażonego do-
tąd najmłodszego Konradowica. Kazimierz zajął Łęczycę, Sieradz, Spicy-
mierz, Wolborz i Rozprzę, Siemowit zaś objął władzę w dzielnicy czer-
skiej. Świadectwem jego samodzielnych, kilkumiesięcznych rządów w
Czersku jest fakt późniejszego występowania kanclerza czerskiego¹²⁰.
Wiosną 1248 r. bowiem Siemowit stał się władcą Mazowsza północnego
(które odziedziczył po starszym bracie Bolesławie, zmarłym po 25 lu-
tego 1248), i dysponując kancelarią plocką nie musiał tworzyć odrębnej
w Czersku. Stąd geneza kancelarii czerskiej musi sięgać ostatnich mie-
sięcy 1247 r.¹²¹ Po połączeniu Mazowsza z ziemią czerską Siemowit
zachował odrębność administracyjną tej ostatniej. Świadczy o tym tak
tytułatura księcia¹²² jak i istnienie osobnego dworu czerskiego, złożonego
z wojewody, kanclerza, podkanclerzego i kilku kapelanów, wywodzących
się z kolegiat w Grodźcu i Błoniu¹²³. Wśród urzędników dworu plock-
iego Siemowita, tylko niektórzy występowali z określnikiem terytorial-
nym (mazowieckim). Przykład wojewody mazowieckiego Pawła, określa-
nego tak w stosunku do wojewody czerskiego Wojciecha, też kanclerza
mazowieckiego Tomasza i czerskiego Jana, wskazuje, że „symetryczny-
mi” odpowiednikami innych urzędników mazowieckich mogli być urzęd-
nicy czerscy. W ten sposób możliwe jest istnienie cześnika, podkomo-
rzego i skarbnika w Czersku¹²⁴. Wniosek ten jest naturalnie hipotetycz-
ny. Analizując listy świadków przywilejów Siemowita I spostrzec moż-
na interesującą prawidłowość. W dokumentach przeznaczonych dla od-
biorców spoza Mazowsza lub posiadających dobra w ziemi czerskiej
(klasztor w Sulejowie, biskup włocławski), nie świadcował nigdy urzędnik
z określnikiem mazowieckim. Przywileje te sporządzała kancelaria czer-
ska, a wśród świadków występowali m.in. kanonicy kolegiat w Grodźcu
i Błoniu, związani z dworem w Czersku¹²⁵. Z kolei w dokumentach
„północnomazowieckich” świadcowali urzędnicy „mazowieccy” obok
dworskich i innych osób. Raz tylko widzimy wśród nich kanclerza
czerskiego Jana, jednak jego udział w sporządzeniu dokumentu kance-

pod Sulejowem); KDMip. t. II, nr 421 (1242 r. — Mszczęcin pod Miechowem);
CDMas., nr 475 (1247 r. — miejscowość nieokreślona, czynność prawna dokonana
na wiecu w Sułkowicach, niedaleko Czerska).

¹²⁰ W dokumencie z 30 czerwca 1254 świadcuje Jan *cancellarius czirzensis*
KDKMaz., nr 23. Samodzielne rządy Siemowita w Czersku w 1247 r. przyjmuje
O. Balzer, op. cit., s. 312.

¹²¹ Por. E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248—1345*,
Warszawa 1977, s. 27 n.

¹²² Tytułatura Siemowita I w latach 1249—1261: *dux Mazovie et de Cirnzk*
występuje pięciokrotnie; *dux Mazovie et terre Cynrensis* czterokrotnie; *dux Ma-
zovie et Chyrnensis* i *dux Mazovie et provincie Cynrensis* po dwa razy; *dux Ma-
zovie et dominus de Chirnesca* raz; dwukrotnie wystąpił sam tytuł mazowiecki.

¹²³ Wojewodą czerskim, co najmniej do 1257 r. pozostał Wojciech. Kanclerzem
był w latach 1249—1253 archidiacon czerski Teofil, w 1254—1257 Jan Węgier —
poprzednio podkanclerzy. Z dworem czerskim związani byli kanonicy z Grodźca
— Baldwin i Raclaw, KDKMaz., nr 17; DKM, s. 156, nr 9 (1249 r.), i z Błonia —
Jan Rawa, Proces i Andrzej CDPol, t. II, cz. 1, nr 83 (1261 r.). Por. na ten temat
interesujące uwagi E. Suchodolskiej, *Kancelarie*, s. 27 nn.

¹²⁴ Por. DKM, s. 158, nr 12 (1256 r.) — Paweł *pincerna Mazovie*; KDKMaz.,
nr 21 (1253 r.) — Damian *subcamerarius Mazoviensis*; KDKMaz., nr 27 (1257 r.) —
Wawrzyniec *thesaurarius Masoviae*.

¹²⁵ Przy analizie zostali pominięci urzędnicy dworscy pozbawieni określnika
terytorialnego, także świadkowie znani tylko z imion, określniki zbiorczo jako
milites.

larii płockiej należy wiązać z wakansiem na kanclerstwie mazowieckim w 1254 r.¹²⁶.

Stwierdzone powyżej istnienie podziału kompetencji terytorialnych między dwory obu części księstwa Siemowita ma istotne znaczenie dla zarysowania obszaru ziemi czerskiej w latach 1247—1262. Oto wykaz miejscowości znanych z dokumentów, których listy świadków kwalifikują je do „czerskich”: Białotarsk, Dąbrowa, Iłów, Mogielnica, Otałąż Wielka i Mała, Jeżów, Powsin, Grodziec i Błonie. Zestawienie to można uzupełnić Rozniszewem i Rękowicami (w widłach dolnej Pilicy i Wisły), które według przekazu rocznika kapituły poznańskiej były położone *in terra de Cyrvisk*¹²⁷. Dawna granica między księstwem łęczyckim Konrada a mazowieckim Bolesława I stała się granicą wewnętrzną w złożonym z dwóch autonomicznych części państwa Siemowita. Tytułatura tego księcia składała się z równorzędnych desygnatów, przy czym nazwa Mazowsze odnosiła się do ziem leżących na północ od równoleźnikowego biegu Wisły¹²⁸, stanowiących poprzednio dzielnicę Bolesława. Nie możemy w tym przypadku stwierdzić powszechnej w XIV—XV w. reguły nadrzędności pojęcia Mazowsze w stosunku do odmiejscowo określanych terytoriów.

W 1262 r. Siemowit zginął z rąk Litwinów w Jazdowie. Najstarszy jego syn Konrad dostał się do niewoli. Dzieje wewnętrzne Mazowsza w latach sześćdziesiątych XIII w. są okryte tajemnicą — nie zachował się z tego okresu żaden dokument książęcy¹²⁹. Wiadomo jednak, że na początku lat siedemdziesiątych księciem mazowieckim był Konrad II¹³⁰. Władzał on też ziemią czerską, skoro w wyprawie na Śląsk towarzyszył mu tamtejszy wojewoda — Niemierza¹³¹. Przed rokiem 1275 Konrad wyodrębnił dzielnicę dla młodszego brata Bolesława. Z analizy źródeł dyplomatycznych i historiograficznych (zwłaszcza latopisu hipackiego) wynika, że Bolesław otrzymał Mazowsze północno-zachodnie z Płockiem i Wyszogrodem, także zachodnią część ziemi czerskiej z Sochaczewem i Białą. Konrad dzierżył Mazowsze wschodnie i resztę ziemi czerskiej z grodami w Czersku, Rokitnie, Zakrocymiu i Pułtusku¹³². Podział z około 1275 r. nie wziął pod uwagę tradycyjnego, równoleźnikowego podziału terytorialnego Mazowsza, co więcej, diametralnie go zmienił. Przyczyn takiego kroku Konrada należy upatrywać w sferze zjawisk politycznych. Książę ten przez całe swe panowanie był związany sojuszem z władcą włodzimierskim — Włodzimierzem, z reguły natomiast

¹²⁶ KDKMaz., nr 23. Dokument został wystawiony 30 kwietnia. Dotychczasowy kanclerz mazowiecki Andrzej został wiosną 1254 r. wybrany na biskupa płockiego. Por. MPH s. n. t. VI, s. 34.

¹²⁷ MPH s. n. t. VI, s. 27.

¹²⁸ Podobnie sądzi H. Rutkowski, op. cit., s. 166 n.

¹²⁹ Por. E. Suchodolska, *Regesty*, s. 126—128 — ostatni dokument Siemowita I nosi datę 24 czerwca 1261, następny dokument książęcy — Bolesława II został wystawiony 29 grudnia 1275.

¹³⁰ Jest on określony jako *dux Mazovie* w liście biskupa wrocławskiego Tomasza do arcybiskupa Jakuba (KDWlkp. t. I, nr 611).

¹³¹ Tamże: *Menera* — — *palatinus* — — *de Cirasch*.

¹³² Najpełniej zagadnienie oświetlił B. Włodarski, *Alians rusko-mazowiecki*, s. 616 nn. oraz *Polska i Ruś*, s. 191 nn. Autor, opierając się głównie na latopisie hipackim, dokładnie opisał walki między Konradem a Bolesławem (którego wspomagali inni Piastowie) w latach 1282—1286. Latopis oddaje wielkie usługi w rekonstrukcji dzielnic, wymieniając grody, wzajemnie niszczone przez wojska braci i ich sojuszników.

pozostawał w złych stosunkach z Piastowiczami — Władysławem Łokietkiem, Leszkiem Czarnym (wiązało się to, po roku 1279, z aspiracjami Konrada do objęcia władzy w Krakowie), wreszcie z własnym bratem Bolesławem. Długość granicy z Rusią miała tu niebagatelne znaczenie. Kwestia dokładnego przebiegu granic dzielnic obu braci jest w tym momencie drugorzędna, ważne jest że ziemia czerska (*terra, provincia Cirnensis*) uległa około 1275 r. rozbiciu na dwie części. Interesująca jest tytulatura obu książąt. Konrad II jest określany w dokumentach i na pieczęciach jako książę mazowiecki i czerski¹³³. Ten ostatni określnik nie wymaga komentarza, natomiast wprowadzenie składnika mazowieckiego należałoby tłumaczyć posiadaniem przez starszego Siemowitowica części Mazowsza północnego od Zakroczymia i Pułtusza po Wiznę. Obie części tytułu Konrada najwidoczniej są od siebie niezależne i nie wykazują wzajemnego podporządkowania¹³⁴. Bolesław II do 1294 r., czyli do momentu dokonania zjednoczenia Mazowsza po śmierci starszego brata, używał regularnie tytułu księcia mazowieckiego¹³⁵. Część ziemi czerskiej (Sochaczew, Biała), która wchodziła w skład jego dzielnicy nie pozostawiła śladu w tytulaturze. Silna tradycja stołeczności Płocka i Czerska na ziemiach obu części Mazowsza nie pozwoliła na wprowadzenia do tytułów książąt określników odgrodowych, związanych z innymi miejscowościami¹³⁶. Na marginesie można odnotować rzecz interesującą — zachowanie dominującej roli przez Płock i Czersk w diametralnie innych układach terytorialnych.

Bolesław II utrzymał administracyjną odrębność ziemi czerskiej w zjednoczonym księstwie. Wskazują na to zmiany w jego tytulaturze, po 1294 r. obok mazowieckiego występuje określnik czerski¹³⁷, a także pozostawienie urzędników związanych z tym grodem. Pozostaje kwestia odtworzenia terytorium czerskiego w ramach państwa Bolesława II. Za punkt wyjścia posłuży dokument księcia z 17 czerwca 1297 uwalniający od ciężarów prawa książęcego wsie biskupstwa poznańskiego, położone *in terra Cynrensi*¹³⁸. Przywilej wymienia Chromin i Kisielsk nad górnym Świdrem, Sobienie, Szymoniewice, Biskupice, Rękowice, Wrociuszew w okolicach Czerska, Biskupice, Zbików i Rokitno w okolicach Błonia i Kozłowo (Biskupie) pod Sochaczewem. Na podstawie rozmieszczenia terytorialnego tych osad można wnioskować, że ziemia czerska po roku 1294 powróciła do swojego dawnego kształtu, znanego z lat 1247—1262. Naturalnie wniosek oparty na jednej przesłance wymaga

¹³³ Jako *dux Mazovie et [dux] Cynrensis* występuje pięciokrotnie, natomiast dwa razy jako *dux Mazovie et terre Cynrensis*. Analogiczny tytuł widnieje w legendzie pieczęci pieszej Konrada. Zob. S. K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 296.

¹³⁴ Naturalnie Konrad posiadał tylko jeden dwór, którego urzędnicy dysponowali kompetencjami na obszarze całej dzielnicy, tj. w (zredukowanej) ziemi czerskiej i w ziemi wiskiej. Dla podkreślenia tego tytuł czerski uzupełniano mazowieckim. Np. 1 września 1288 (CDPol. t. I, nr 70) świadkuje w dokumencie Konrada Abraham *venator Mazoviensis et Cynrensis*.

¹³⁵ Tytuł mazowiecki występuje w ośmiu dokumentach z lat 1275—1293, także na jedynej znanej pieczęci Bolesława — S. K. Kuczyński, op. cit., s. 298 nn.

¹³⁶ Dopiero na początku XIV w. pojawił się w tytulaturze Bolesława II Wizna, naczelny gród wschodniej części Mazowsza płn. Terytorium to przed r. 1294 figurowało w tytulaturze Konrada II jako *Mazovia*.

¹³⁷ Nowy tytuł Bolesława II występował zwykle w formie *dux Mazovie et Cynrensis*.

¹³⁸ KDWIkp. t. II, nr 765.

kontroli. Analiza list świadków dokumentów Bolesława II z lat 1295—1310 potwierdziła wysunięty w literaturze domysł, że urzędnicy czerscy świadkowali tylko w przywilejach przeznaczonych dla odbiorców z pld. Mazowsza, lub pochodzących spoza Mazowsza, lecz mających posiadłości w ziemi czerskiej (np. biskup poznański czy arcybiskup gnieźnieński)¹³⁹. Urzędnicy ci występują także w dokumentach dla odbiorców z zachodniej części ziemi czerskiej (znanej z lat 1247—1262), np. w nadaniu dla rycerza Jana Sówki wsi Szczawina i Włoszczanowa, położonych niedaleko Gostynina, czy w przywileju dla kasztelana białskiego Wawrzyńca (immunitet dla Mielęcina i Popienia pod Jeżowem)¹⁴⁰. Było to nawiązanie do praktyki znanej z czasów Siemowita I. Równoleżnikowy podział Mazowsza został także zachowany w trakcie wydzielania przez Bolesława II w 1310—1311 r. swoim synom dzielnic. Ziemia czerska stała się podstawą uposażenia Trojdena (Czersk i Sochaczew) i Siemowita II (Rawa, Błonie, Warszawa). Prawdopodobne jest również, że najmłodszy Bolesławowic — Waclaw, jeszcze przed śmiercią ojca władał w dzielnicy gostynińskiej¹⁴¹. W ostatnich latach życia Bolesława II władał tylko Mazowszem północnym¹⁴². Przytoczone wyżej argumenty (uzupełnienie tytułu mazowieckiego czerskim, pozostawienie urzędników pld.-mazowieckich, informacje dokumentu z 1297 r., istnienie prawidłowości w poświadczeniu akcji prawnych, zachowanie równoleżnikowego podziału Mazowsza w latach 1310—1313) wskazują, że ziemia czerska w latach 1294—1310 funkcjonowała w ramach państwa Bolesława II jako odrębna jednostka terytorialna, obejmująca całe Mazowsze południowe.

Lata 1310—1313 stanowiły kres istnienia ziemi czerskiej w jej dotychczasowym kształcie terytorialnym. Dalsza ewolucja zredukowanego obszaru czerskiego (znanego w XIV—XV w. jako *districtus* i potem jako ziemia złożona z kilku powiatów), jako zjawiska terytorialnie nowego, bliżej już nas nie interesuje. Można tylko zaznaczyć, że w XIV w. upowszechniło się szersze znaczenie nazwy Mazowsze, które wówczas niewątpliwie rozciągało się po dolinę Pilicy i górny Liwiec. Jednocześnie określnik mazowiecki w tytułach książęcych stał się nadrzędny w stosunku do nomenklatur odgrodowych. Świadczą o tym tytuły Waclawa

¹³⁹ E. Suchodolska, *Najstarsze wzmianki o Warszawie w świetle badań dyplomatycznych*, [w:] *Warszawa Średniowieczna*, z. 2, 1975, s. 155, przyp. 36. Przy analizie wyeliminowano dokumenty interpolowane, jeśli interpolacji dokonano do wódnie po śmierci Bolesława II, np. dokument dla Jeżowa, rzekomo z 1278 r., sporządzony w oparciu o autentyczną podstawę przed 1334 r. (CDPol. t. I, nr 58, por. też E. Suchodolska, *Regesty*, s. 30 n.); także dokument Siemowita II (Bolesława) dla Smieszka i Stefana z Worowa z 1301 r. (E. Łuczycycka, *Trzy dokumenty książąt mazowieckich z pierwszej połowy XIV w.*, PH t. LXIV, 1973, z. 2, Aneks nr 1, też s. 347—350). Pominęto świadków kasztelanów, którzy występowali nieregularnie i, przypadkowo. Urzędnicy ci nie byli ściślej związani z Płockiem czy Czerskiem jako ośrodkami dużych terytoriów.

¹⁴⁰ KDKMaz., nr 41, 44. Urzędnicy czerscy świadkują także w dokumentach dla odbiorców spoza Mazowsza, którzy mieli posiadłości w zachodniej części ziemi czerskiej. Por. 1297 r. — nadanie kilku wsi z ziemi gostynińskiej dla biskupstwa poznańskiego (KDWlkp. t. II, nr 766), też 1298 r. — nadanie arcybiskupowi gnieźnieńskiemu prawa bicie monety w kluczu łowickim (KDWlkp. t. II, nr 791).

¹⁴¹ Uzasadnienie tej hipotezy znajduje się w przygotowywanej do druku pracy o kasztelanach południowomazowieckich.

¹⁴² Występuje on jako książę Mazowsza i Wizny w kwietniu 1313 r., E. Łuczycycka, *Trzy dokumenty*, Aneks, nr 2.

dux Mazovie et dominus Plocensis i Trojdena *dux Mazovie et dominus Cinnensis*, przy czym ten ostatni książę władał tylko Czerskiem i Warszawą¹⁴³.

*

Zamykając rozważania na temat ziemi czerskiej — odrębnej jednostki terytorialnej, istniejącej, jak starano się wykazać, w latach 1240—1262/75 i 1294—1310 należałoby się zastanowić nad jej stosunkiem do domniemanej prowincji z XI—XII w. Jest prawdą, że Mazowsze południowe nie wykazywało znamion odrębności administracyjnej w ramach dzielnic mazowiecko-kujawskiej Konrada I (w latach 1199—1234), z drugiej jednak strony ziemia czerska była dowodnie wyodrębniona już około 1240 r., w ramach księstwa łączyskiego, przy czym przybrała formę osobnej dzielnicy książęcej dopiero w 1247 r. Dzielnica ta, już na początku następnego roku połączona z Mazowszem północnym w jeden organizm polityczny zachowała swoją odrębność widoczną w tytułach książąt i w istnieniu urzędników czerskich dysponujących określonymi kompetencjami na całym obszarze Mazowsza południowego. Może o takim stanie rzeczy zadecydował nacisk miejscowych możnych, może tradycja dawnej samodzielności¹⁴⁴. Zauważono w literaturze, że wczesnopiastowskie prowincje często były w XII—XIII w. podstawą terytorialną utworzonych dzielnic książęcych¹⁴⁵. Termin *provincia*, oznaczający terytorium dawnej jednostki z XI—XII w., nad którym w danej chwili panował książę dzielnicowy, był żywotny w historiografii i dokumentach drugiej połowy XII i pierwszej połowy XIII w.¹⁴⁶ Siemowit I dwukrotnie tytułował się księciem Mazowsza i prowincji czerskiej¹⁴⁷. Może jest to nawiązanie do dawnego, prowincjonalnego statusu terytorium południowomazowieckiego¹⁴⁸. W latach czterdziestych XIII w. istnieli także wojewodowie czerscy, nie związani z dzielnicowym dworem czerskim, którego jeszcze nie było. Może byli oni namiestnikami terytorialnymi na obszarze późniejszej (istniejącej od 1247 r.) dzielnicy czerskiej. Trudno w tym stanie rzeczy o jednoznaczną konkluzję. Bez obawy popełnienia błędu można stwierdzić, że trzynastowieczna ziemia czerska była kontynuacją wcześniejszej jednostki w sensie terytorialnym, bowiem orienta-

¹⁴³ Na ten temat por. także H. Rutkowski, op. cit., s. 169. Znamienna jest ewolucja tytułu Trojdena występującego początkowo, w latach 1313—1321, jako książę czerski (KDKMaz., nr 50; *Metryka księstwa mazowieckiego w XV—XVI w.*, t. I: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1417—1429*, Warszawa 1918 [cyt. dalej: MKM], nr 795; KDKMaz., nr 55). Uzupełnienie tytułem mazowieckim (od 1326 r. — KDWlkp. t. II, nr 1067; A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.*, Kraków 1937, dod. nr 1070, KDKMaz. nr 60, 63) nie było związane ze zmianami terytorialnymi władztwa Trojdena.

¹⁴⁴ H. Rutkowski, op. cit., s. 166, przypuszcza, że „podział Mazowsza na dwie części zapewne miał ułatwić rządy nad tym dużym obszarem”.

¹⁴⁵ S. Zajączkowski, *Uwagi*, s. 298 nn.

¹⁴⁶ Mistrz Wincenty operuje często pojęciem prowincji w omawianym znaczeniu, np. MPH t. II, lib. II, c. 14. Por. też KDMłp. t. II, nr 375, 1198 r. (tzw. dokument Monacha): *in Sudumirensi provintia* — — Scarisou; także CDMas. nr 323, 1232 r. (nadanie wsi Udorz klasztorowi miechowskiemu przez Pękosława Lasocica): *duce Bolesław, filio Conradi in provincia Sudumirensi dominante*; również w dokumencie Henryka Brodatego z tego roku — Chełm w prowincji krakowskiej. Por. T. Lalik, *Sandomierskie*, s. 78—83.

¹⁴⁷ DKM, s. 297, nr 12 (1257 r.); CDPol. t. II, 1, nr 83 (1261 r.).

¹⁴⁸ Trzeba jednak też powiedzieć, że w drugiej połowie XIII w. pojawia się określanie mianem prowincji nowych jednostek terytorialnych, np. opolskiego, sądeckiego. Por. T. Lalik, *Sandomierskie*, s. 79.

cyjny obszar ustalony dla XI—XII w. jest zbliżony do wykreślonego przez źródła XIII w. (skomentowane późniejszymi)¹⁴⁹. Pogląd o „prowincjonalnym” charakterze ziem Mazowsza południowego musi pozostać hipotezą.

W latach 1310—1313 nastąpił ostateczny podział omawianego terytorium na niewielkie dzielnice. Czersk został zredukowany do roli honorowej stolicy Mazowsza południowego.

Адам Касперович

ДРЕВНЕЙШАЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЮЖНОЙ МАЗОВИИ

Целью статьи является представление древнейшей территориальной принадлежности района, определяемого обычно как южная Мазовия, причём принципиальной проблемой является попытка ответить на вопрос, составляла ли она в раннее средневековье отдельную административную единицу. Сначала автор определяет территориальные границы исследуемого района, а также представляет историю его заселения и церковной организации в X—XII вв. Он приходит к выводу, что территория южной Мазовии во второй половине XI в., а, быть может, и в первой половине XII в., была административно обособленной в рамках государства первых Пястов, о чём свидетельствует существование в средневековье архидиакона в Черске, подчинённого познаньскому епископству. Столицей этого района, быть может, даже провинции, было укреплённое поселение в Черске, хорошо распознанное благодаря археологическим исследованиям. Затем автор представляет историю черской земли XIII в., доказывая, что она сохранила своеобразие также в границах государства мазовецких князей. В 1247 г. после смерти Конрада I, выделилась особая княжеская черская область. О её особом положении можно судить по титулатуре князей в документах и на печатях, а также по наличию собственного чиновничьего аппарата во главе с воеводами. Черская область потеряла свою обособленность в 1310—1313 гг., когда вошла наряду с другими землями в состав владений князя Тройдена I.

В приложении автор на основании источников и литературы предмета устанавливает точное прохождение границ черской земли в XIII—XIV вв.

Adam Kasperowicz

L'ANCIENNE APPARTENANCE TERRITORIALE DE LA MAZOVIE MÉRIDIIONALE

L'article se propose de présenter la plus ancienne appartenance territoriale de ce qu'on appelle conventionnellement Mazovie méridionale, l'objectif principal étant de répondre à la question suivante: ce territoire constituait-il, dans le haut moyen âge, une unité administrative séparée? Tout d'abord, l'auteur décrit les frontières du territoire examiné, l'histoire de sa colonisation et de son organisation ecclésiastique aux X—XII s. En conclusion, il constate que, dans la deuxième moitié du XI s. et peut-être dans la première moitié du XII s., la Mazovie méridionale constituait, dans le cadre de l'Etat une unité administrative séparée, dont on retrouve les traces dans l'existence, au moyen âge, de l'archidiaconat de

¹⁴⁹ Zob. aneks.

Czersk, dépendant de l'évêché de Poznań. La capitale de ce territoire constituant peut-être une province séparée, se trouvait à Czersk, château-fort imposant, bien connu grâce aux fouilles archéologiques.

Ensuite, l'auteur présente l'histoire de la région de Czersk au XIII s.; d'après lui, elle garda son caractère séparé, tout en faisant partie du domaine gouverné par les mazoviens de la dynastie des Piast. En 1247, après la mort de Konrad Ier, la région de Czersk est devenue un duché. On peut retrouver les traces de son caractère séparé dans les titres des ducs, qui figurent dans leurs documents et leurs sceaux, ainsi que dans l'existence des dignitaires de Czersk, avec le palatin (*voivode*) en tête. Le duché de Czersk disparut dans les années 1310—1313, lorsqu'il fut incorporé aux possessions du duc Troïden Ier.

Dans l'annexe l'auteur présente, à la base de sources et d'ouvrages monographiques, les frontières de la région de Czersk et leurs transformations aux XIII—XIV siècles.

AN E K S

GRANICE ZIEMI CZERSKIEJ W XIII—XIV W.

Współczesne informacje źródłowe oświetlające ten problem, jakkolwiek cenne, są zbyt ubogie, zachodzi więc potrzeba pomocniczego wyzyskania danych późniejszych, zwłaszcza najbliższych chronologicznie — z XIV wieku. Sporadycznie wykorzystano dane z XV—XVI w., o których można w sposób uzasadniony sądzić, że odzwierciedlają stosunki wcześniejsze.

Mimo podziału jednolitego niegdyś terytorium południowomazowieckiego jego granice zewnętrzne były w zasadzie niezmiennie, co sprawia, że informacje późniejsze niż z wieku XIII są w pełni przydatne. Granice większych jednostek administracyjnych wyznaczane były w XIII—XIV w. zwykle w oparciu o granice jednostek podstawowych — kasztelanii¹. Gdyby południowomazowieckie terytoria grodowe jaśniej rysowały się w materiale źródłowym wystarczyłoby zsumować odpowiednie odcinki ich granic. Wydaje się, że w naszym przypadku korzystniejsze jest odtworzenie pierwotnego kształtu ziemi czerskiej w oparciu o analizę wykonywania władzy zwierzchniej przez księcia w miejscowościach pogranicznych. Ustaloną w ten sposób hipotetyczną linię skonfrontowano z granicami kościelnymi — diecezjalnymi i archidiakonalnymi, ze względu na ich odległą metrykę i źródłowo stwierdzony konserwatyzm².

Najbardziej czytelnie rysuje się znaczny fragment granicy północnej. Wisła od okolic Jazdowa aż po ujście Skrwy dzieliła już posiadłości Konrada i Bolesława I (próbowałem to poprzędnie wykazać). Granica ta, jako wewnętrzna, dzieląca Mazowsze właściwe od ziemi czerskiej zachowała znaczenie w czasach Siemowita I (który władał początkowo tylko dzielnicą czerską, opartą na północy o Wisłę, na wspomnianym odcinku) i Bolesława II, co wykazała analiza kompetencji terytorialnych urzędników czerskich. Do ziemi czerskiej można zaliczyć Białotarsk (1249), Iłów (1249), Brochów nad dolną Bzurą (1304), Powsin koło Jazdowa (1261). Na długim odcinku od Jazdowa po Dobrzyków pod Płockiem granica administracyjna pokrywała się z kościelną, dzielącą biskupstwo płockie od archidiakonatu czerskiego diecezji poznańskiej³. Nie wiadomo, jaką genezę miała gostyńska

¹ S. Arnold, op. cit., s. 257 n.; Z. Guldon, J. Powierski, op. cit., s. 164 n.

² S. Arnold, op. cit., s. 257 n. Ogólnie przyjmuje się, że granice diecezji uformowały się w X—XII w., archidiakonatów w XII—XIII w.

³ Por. AHPM, mapa.

enklawa diecezji płockiej. W każdym razie już w pierwszej połowie XIII w. istniała niezgodność granic administracyjnej i kościelnej, skoro Popłacin nad Wisłą leżał w dzielnicy Konrada obejmującej Mazowsze pld.⁴ Od ujścia Skrwy (północnej) do Wisły granica kierowała się na pld.-zach. w kierunku Białotarska i Dąbrówki, których przynależność do ziemi czerskiej potwierdzają dane z połowy XIII w.⁵ Białotarsk w 1249 r. leżał w diecezji płockiej, ale w latach 1325—1327 został wymieniony wśród parafii biskupstwa włocławskiego, z kolei w 1489 r. figurował jako miejscowość należąca do powiatu kowalskiego na Kujawach⁶. Jeżeli przesunięcia granicy kościelnej były następstwem zmian administracyjnych, należy uznać, że okolice Białotarska weszły w skład Kujaw już w drugiej połowie XIII lub na początku XIV w., z tym, że położony nieco na pld. Rębów leżał w ziemi czerskiej jeszcze w 1297 r.⁷ Następnie granica kierowała się na wschód w kierunku Pieryszewa, który należał do Mazowsza pld. w 1279 r.⁸ Zapewne pokrywała się ona tu z granicą archidiaconatu czerskiego z łączyckim (archidiecezji gnieźnieńskiej)⁹. Możliwe, że parafie Kutno, Głogowiec i Mnich (należące do archidiecezji) weszły w skład Mazowsza dopiero w XIV w. Kutno i Sieciechowo leżały w 1386 r. w dzielnicy Siemowita IV¹⁰. Od Pieryszewa, należącego do parafii trąbskiej¹¹ archidiaconatu czerskiego granica biegła na pld. wschód zgodnie z biegiem bagnistej na tym odcinku Przysowy (dopływu Słodwi), pokrywając się aż po okolicę Luszyna z granicą diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej. Tu granica administracyjna traciła kontakt z kościelną — część ziemi czerskiej z Łowiczem i Rawą znajdowała się w archidiecezji gnieźnieńskiej.

Zważywszy na daleko posuniętą niezgodność granic politycznych i diecezjalnych, najwcześniej dającą się stwierdzić w XIII w.¹², warto rozpatrzyć genezę tego stanu rzeczy. Kasztelania łowicka była własnością arcybiskupów gnieźnieńskich już w pierwszej połowie XII w.¹³ W bulli z 1136 r. Łowicz został ulokowany wśród uposażenia archidiecezji na obszarze środkowopolskim, co może świadczyć o powiązaniach administracyjnych, może też osadniczych z ziemią łączycką. Wbrew opinii historiografii sprawa przynależności tego grodu nie jest jasna również w pierwszej połowie XIII w. Powoływany przez Z. Wojciechowskiego i S. Arnolda dokument z 1211—1215 r. bynajmniej nie pozwala wnioskować o „mazowieckości” Łowicza¹⁴. W latach 1239—1242 okręg łowicki leżał w księstwie łączyckim Konrada I, który władał terytorium środkowopolskim i Mazowszem

⁴ CDMas., nr 381.

⁵ CDMas., nr 17; DKM, s. 156, nr 9.

⁶ Z. Gułdon, J. Powierski, op. cit., s. 115 n.

⁷ KDWlkp. t. II, nr 766.

⁸ DKM, s. 161, nr 16.

⁹ W literaturze panuje przekonanie o archaiczności granicy archidiaconatu łączyckiego z czerskim. Zdaniem R. Rosina, *Rozwój polityczno-terytorialny łączyckiego, sieradzkiego i wieluńskiego do przelomu XIV i XV w.*, „Rocznik Łódzki” t. XIV/XVII, 1970, s. 280 n., pierwotne granice archidiaconatu łączyckiego odzwierciedlają zasięg prowincji środkowopolskiej z XI—XII w. Poglądu tego autor bliżej nie uzasadnia. Por. ostrożniejszy sąd S. M. Zajączkowskiego, *O kształtowaniu się granic*, s. 127 nn.

¹⁰ MRPS t. IV, nr 322.

¹¹ KDWlkp. t. III, nr 2038.

¹² Łowicz w drugiej połowie XII w. należał do Mazowsza. Por. DKM, s. 310, 313.

¹³ KDWlkp. t. I, nr 7.

¹⁴ KDWlkp. t. I, nr 68. Stylizacja przywileju nie pozwala na identyfikację władcy Łowicza. Por. sformułowania — *duces Lestco Cracoviae, Conradus Mazowie, Wladislaus de Calis et Kazimir de Opol; Volumus etiam, quod homines ecclesiarum immunes sint; non transibimus per Lovich nisi, semel in anno; et restituimus omnes villas beato Adalberto*. Łowicz mógł posiadać również dobrze Leszek Biały władający terytorium łączyckim.

południowym¹⁵. Być może wydzielając w latach czterdziestych XIII w. ziemię czerską Siemowitowi włączył on do jego dzielnicy pierwotnie „łęczycki” Łowicz. W 1286 r. Bolesław II mazowiecki przyznał arcybiskupowi Jakubowi prawo bicia własnej monety *in districtu Lovicensi* i jest to pierwszy bezpośredni dowód przynależności obszaru łowickiego do Mazowsza (ziemi czerskiej)¹⁶.

Powróćmy do opisu interesującej nas granicy. Od okolic Luszyna i Złakowa Borowego biegła ona Słodwią do jej ujścia do Bzury, następnie w górę Bzury w kierunku Chroślińna i Soboty¹⁷. Jest to stan z połowy XIV w., niestety brak wcześniejszych informacji źródłowych. Nieregularne ukształtowanie tego odcinka granicy — „klin” łęczycki, którego wierzchołek znajdował się kilka km od Łowicza, nasunęły wcześniejszym badaczom domysł, że ta wysunięta enklawa należała do pierwotnej kasztelanii łowickiej¹⁸. Istotnie, w połowie XIV w. leżały tam wsie arcybiskupiego klucza łowickiego¹⁹. Wydaje się, że można ten pogląd podzielić (choćby klucz majątkowy z XIV w. nie pokrywał się terytorialnie z pierwotną kasztelanią, która zajmowała mniejszy obszar, co zauważył już S. Arnold²⁰). Od okolic Chroślińna granica biegła na płd. bagnistą i zalesioną doliną Mrogi. Średni i górny odcinek tej rzeki przepływał przez ziemię czerską — w 1281 r. Niesułków i Kołacin (na lewym brzegu Mrogi) leżały w dzielnicy Bolesława II²¹. Na obszarze władztwa tego księcia położony był także w 1276 r. Jezów i cztery wsie należące do tamtejszej prepozytury benedyktyńskiej: Góra, Jasienin, Mikulin i Krosnowa²². Od okolic Niesułkowa, omijając od zachodu Jezów, granica biegła w kierunku Budziszewic leżących na początku XIV w. w ziemi czerskiej²³. Stąd kierowała się na wschód zostawiając po stronie łęczyckiej Tarnowską Wolę²⁴. Następnie mijała od południa Sierzchowy (w 1338 r. leżały *in territorio Ravensi*), natomiast od północy leżący w ziemi łęczyckiej Sadykierz²⁵. Położone na południe stąd terytorium inowłodzkie nigdy, zdaje się, nie należało do Mazowsza²⁶. W okolicy Sierzchowów granica polityczna zbliżała się do kościelnej, dzielącej archidiecezję gnieźnieńską i archidiecezję czerski diecezji poznańskiej. Nasuwa się pytanie, jaka była pierwotna przynależność administracyjna

¹⁵ *Kronika Wielkopolska*, c. 69, MPH t. II, s. 560; KDM, nr 427.

¹⁶ KDWłkp. t. I, nr 565. Książę wydał w 1298 r. jeszcze jeden przywilej o podobnej treści (tamże t. II, nr 791). Wśród świadków figurują urzędnicy czerscy.

¹⁷ Odtworzono ją na podstawie analizy rozmieszczenia wsi klucza łowickiego, wymienionych w dokumencie Siemowita III z 1359 r. (KDWłkp. t. III, nr 1404). Zresztą niemal identycznie przebiegała granica Mazowsza z ziemią łęczycką w XVI w. Por. AHPM, mapa.

¹⁸ Z. Wojciechowski, *Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce piastowskiej*, Lwów 1924, mapa; S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic*, s. 131 n.

¹⁹ KDWłkp. t. III, nr 1354, dokument Kazimierza Wielkiego z 1357 r.

²⁰ S. Arnold, op. cit., s. 335 n.

²¹ DKM, s. 217, nr 43. Na przełomie XIII i XIV w. Niesułków znalazł się w granicach ziemi łęczyckiej, CDPol. t. II, nr 484, 1322 r.

²² KDWłkp. s. n. nr 31. Okolice Jezowa podlegały jurysdykcji kasztelana z Białej. Góra w 1206 r. leżała w dzielnicy mazowieckiej Konrada I, Jezów w 1215 (tamże, nr 2); KDM, nr 184.

²³ KDMaz., nr 41. Kasztelan białski Wawrzyniec uzyskał w 1305—1310 r. prawo polowania w lasach pod Budziszewicami. Wsie między Kołacinem a Budziszewicami — Jasień, Olsze, Rogów, Wągry, Jeziorka i Węgrzynowice zapewne już w XIII w. leżały w ziemi czerskiej. W 1410 r. wchodziły w skład parafii jeżowskiej, jednej z najstarszych na Mazowszu płd. Por. KDWłkp. s. n., nr 137. Jeszcze w tym roku parafia ta obejmowała, całkowicie lub częściowo cztery późniejsze parafie XVI w. — Jezów, Budziszewice, Słupia i Brzeziny.

²⁴ R. Rosin, op. cit., s. 293.

²⁵ ZDMłp. t. IV, nr 921. Por. też R. Rosin, op. cit.

²⁶ S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic*, s. 160 n. Pierwsze wiadomości o przynależności Inowłodza do księstwa łęczyckiego pochodzą z poło-

Rawy i Jeżowa leżących w archidiakonacie łączyckim archidiecezji. S. Arnold wskazał na zależność tego obszaru od grodu kasztelańskiego w Białej, położonego w archidiakonacie czerskim, a także na ślady związków z diecezją poznańską (klasztor jeżowski — prepozytura Lubina, wieś Mnichowice, leżąca w 1348 r. *in districtu Ravensi*, była własnością szpitalników poznańskich). Możliwe, że diecezja poznańska utraciła, w niewiadomym czasie, te tereny na rzecz Gniezna, otrzymując w zamian terytorium czestramskie²⁷. Fragment granicy obu diecezji, oddzielający Rawę od Białej raczej nie odzwierciedla pierwotnych stosunków. Od okolic Sierzchowów granica biegła zapewne doliną Pilicy (Łęgonice leżą na Mazowszu w 1359 r.), następnie ginęła w Puszczy Radomskiej. W pierwszej połowie XIV w. księstwo czerskie Trojdena i jego synów obejmowało przynajmniej część Zapilcza. W 1343 r. Siemowit III i Kazimierz nadali kasztelanowi czerskiemu Panięcie z Boglewic Szczyt, Siekluki i lasy pod Stromcem²⁸. W 1359 r. król Kazimierz nadał Siemowitowi III Zapilcze, określone w dokumencie ogólnikowo jako terytorium między Radomierzą a Pilicą²⁹. Granica biegła więc na południe od wymienionych w 1343 r. miejscowości docierając w bliżej nieokreślonym punkcie do Radomierzy i z biegiem tej rzeki dochodziła do Wisły. Południowa granica archidiakonatu czerskiego rozciągała się na północ od politycznej i była (w zasadzie) do niej równoległa. Ponieważ osadnictwo w stworzonym w ten sposób pasie ma dość późną metrykę (XIV w.), natomiast osady wymienione w źródłach z XIII i pierwszej połowy XIV w. grupują się na północ od granicy kościelnej, można postawić tezę, że odzwierciedla ona pierwotną granicę polityczną, która przesunęła się na przełomie XIII i XIV w. w ślad za osadnictwem na południe, obejmując część lesistego obszaru nad- i zapilickiego, będącego we wczesnym średniowieczu szerokim pasem granicznym między Mazowszem pld. a ziemią sandomierską³⁰. Od ujścia Radomierzy do Wisły granica kierowała się na pñ.-wsch. biegnąc w okolicach źródeł Świdra. W 1297 r. Kisielsk i Chromin leżały w ziemi czerskiej, z kolei w 1313 r. Dębe, Gniewań, Latowicz i Zgórznica nad górnym Świdrem wchodziły w skład dzielnicy czerskiej Trojdena³¹. Dalej granica biegła w kierunku górnego Liwca. Dąbrówka i Grzów, leżące w późniejszej ziemi liwskiej, zostały nadane biskupowi poznańskiemu przez Bolesława II w 1297 r.³² Tak wytyczona linia pokrywa się na ogół z granicą archidiakonatu czerskiego z diecezją krakowską.

Przebieg granicy kościelnej, jak się wydaje, odzwierciedla stosunki wczesno-średniowieczne, gdyż biegnie ona zgodnie z działem wodnym izolującym zlewisko Wisły (na odcinku między ujściem Radomierzy a okolicami dzisiejszej Warszawy) od dorzecza Wieprza i środkowego Bugu. Trudno jednak uznać za archaiczny jej odcinek biegnący wzdłuż Liwca (do Liwu), a więc dzielący naturalny system komunikacyjny. Ponieważ Liw należał do archidiakonatu czerskiego, a w jego rejonie istniało w XI—XII w. wyraźne skupisko osadnicze po obu brzegach Liwca, możemy znaczną część systemu hydrograficznego tej rzeki zaliczyć do ziemi czerskiej³³. Na północ od grodu liwskiego granica administracyjna kierowała się na

wy XIII w. Nic nie pozwala jednak na wiązanie go w okresie wcześniejszym z Mazowszem pld.

²⁷ S. Arnold, op. cit., s. 334—339.

²⁸ MKM t. I, nr 796.

²⁹ IMT t. I, nr 18.

³⁰ Archidiakoniat czerski obejmował niewielką część Zapilcza w widłach Pilicy i Wisły, zasiedloną już w XI—XII w. Por. J. Rauhutowa, op. cit., s. 166, mapa. W 1249 r. Siemowit I. nakazał wyznaczyć granice między Rękowicami a Rozniszewem położonymi *in terra de Cyrvisk*, MPH s. n., t. VI, s. 27.

³¹ KDWlkp. t. II, nr 765; MKM t. I, nr 827.

³² KDWlkp. t. II, nr 766.

³³ Liw należał także do dystryktu czerskiego, por. dokument Bolesława IV z 1436 r., IMT t. I, nr 84: *castrum nostrum Lyw in Czirnensi districtu situatum*.

zachód i pokrywała się zapewne z granicą archidiakonatu, która biegła w kierunku Jazdowa w zasadzie zgodnie z działem wodnym dorzeczy środkowej Wisły i dolnego Bugu. W 1313 r. w dzielnicy czerskiej Trojdena leżał Jakubów, natomiast w 1350 r. w księstwie czerskim Siemowita III — Grębków³⁴ (dzielnicą warszawską wiałdał jego brat Kazimierz). Trzynastowieczna i wcześniejsza przynależność okolic dzisiejszej Warszawy jest niejasna. Ponieważ na początku XIV w. przeniesiono do Warszawy siedzibę kasztelanii z południowomazowieckiego Rokitna³⁵, wnioskować stąd wolno, że przynajmniej lewy brzeg Wisły z Jazdowem należał do ziemi czerskiej. Równina Praska była związana pierwotnie z Mazowszem północnym³⁶. Wnioskowanie retrogresywne oparte na znajomości terytorialnych stonków XIV-wiecznych (Warszawa wchodziła w 1316—1341 w skład dzielnicy Trojdena, natomiast przed 1350 r. była stolicą dzielnicy Kazimierza) jest niemożliwe ze względu na ówczesny szybki rozrost kasztelanii, później dystryktu warszawskiego, który objął w drugiej połowie XIV i w XV w. dużą część Mazowsza wschodniego.

³⁴ MKM t. I, nr 827; KDWlkp. t. III, nr 1301.

³⁵ Por. A. Gieysztor, *Kształty Warszawy*, s. 167 n.

³⁶ Tamże, s. 154, 168. Autor stwierdza w XI—XIII w. związki osadnicze Równiny Praskiej z Mazowszem północnym i uzależnia ten obszar od grodu w Zakroczymiu. Podobnie Z. Podwińska, op. cit., s. 91 n.